

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti
Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

Arhitektonska baština i tvorba sjećanja. Primjer iz recentne
konzervatorske prakse u Hrvatskoj

Dinko Duančić

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izv. prof.
Komentorica: dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, izv. prof.

ZAGREB, 2019.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski studij

ARHITEKTONSKA BAŠTINA I TVORBA SJEĆANJA. PRIMJER IZ RECENTNE KONZERVATORSKE PRAKSE U HRVATSKOJ

Built heritage and memory-making. Case studie of the recent conservation practice in Croatia.

Dinko Duančić

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 86 stranica, 29 priloga. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektonska baština, društveno sjećanje, konzerviranje, politika pamćenja, tvorba sjećanja

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet

Komentorica: dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, izvanredna profesorica, Filozofski fakultet

Ocjenjivači: dr. sc. Zlatko Jurić, dia, redoviti profesor, Filozofski fakultet

dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet

dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević, izvanredna profesorica, Filozofski fakultet

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Dinko Duančić, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul Konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti te na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Arhitektonska baština i tvorba sjećanja. Primjer iz recentne konzervatorske prakse u Hrvatskoj“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, svibanj 2019.

Zahvaljujem svima koji su me tijekom studija pratili, podučavali, motivirali, pogurivali, nasmijavali i koji su mi bili uzor. Zbog vas su godine studija bile ispunjene i rado se prisjećam mnogih događaja koje smo dijelili.

Zahvaljujem roditeljima na strpljenju i potpori.

Mentorima Marku Špikiću i Neveni Škrbić Alempijević sam zahvalan na razumijevanju, znanju, interesu i prijateljstvu koje su mi povjerili.

Sadržaj

Uvod.....	2
Definicije i terminologija	3
Pretpostavke i ciljevi rada	5
Metodologija	7
Arhitektonska baština između povijesti umjetnosti i etnologije	11
Društveno sjećanje i arhitektonska baština	19
Sjećanje u povijesti i teoriji konzerviranja	26
Studija slučaja: crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi	33
Od Kaptola do Osmanlija: srednjovjekovna povijest Čazme.....	34
Crkva Sv. Marije Magdalene.....	37
Tvorba sjećanja.....	46
Biskupska rezidencija.....	46
Zlatno doba.....	49
Jedinstvena crkva	51
Zaključak	57
Prilozi.....	60
Popis literature	73
Popis slikovnih priloga.....	80
Sažetak / Summary.....	82

Uvod

„Ne konzerviramo spomenik zato što ga smatramo lijepim, već zato što je on dio našeg nacionalnog bitka. Štititi spomenike ne znači tragati za užitkom, već učiti o pijetetu. Estetski, pa čak i povijesnoumjetnički sudovi variraju, a ovdje je pronađeno nepromjenjivo vrijednosno obilježje“¹

Nakon više godina građevinskih radova u samome središtu Berlina polako se stišava buka strojeva, a iza prašine sve jasniji obris poprima barokna kraljevska palača. U usporedbi s predratnim panoramama na kojima *Berliner Schloss* monumentalno stoji prekriven stoljetnom patinom, gotovo da ne bismo uočili razliku da ne znamo kako je na istome mjestu samo četiri desetljeća ranije, 1976. godine, svečano otvorena Palača Republike, velebni spomenik koji je simbolizirao Njemačku Demokratsku Republiku i pobjedu nad ostacima pruskog imperijalizma, moderno arhitektonsko zdanje kroz čije je staklene zidove izbijalo sjajno svjetlo i obasjavalo sutrašnjicu. Budućnost, međutim, niti za Republiku niti za palaču nije bila svijetla te je paralelno s ujedinjenjem dviju njemačkih država zgrada zatvorena, a kasnije i srušena.

Opisani primjer oslikava nam temeljnu istinu o arhitekturi, njezinu odliku na koju se, paradoksalno, podjednako često zaboravlja, koliko i poziva. Arhitekturu ne čine samo materijali, cigle, drvo, beton, ona je proizvod društva i kao takva nastaje, mijenja se i nestaje kao dio zajednice. Arhitektura je neodvojivo povezana s društvom isto kao što je društvu potrebna arhitektura kao opipljiva fizička podloga u kojoj se svakodnevica odvija. No, koji se sve aspekti društva odigravaju u pojedinoj građevini, spomeniku, gradskom prostoru? Etnologija i kulturna antropologija već je desetljećima zaokupljena, među ostalim, odnosom zajednice i prostora, uključujući ono što nazivamo arhitektonskom baštinom. Ekonomska, politička i društvena kontekstualizacija postala je ključna za razumijevanje procesa tvorbe baštine i razumijevanja njezinih funkcija za zajednicu. Jedna od njih je materijalizacija društvenog sjećanja u arhitektonskoj baštini te će fokus ovoga rada biti upravo na analizi tvorbe sjećanja pomoću konzervatorskih radova.

Doticaj s arhitektonskom baštinom za sve je građane stvar svakodnevica, no to ne znači da je pitanje njezine uloge jednostavno. Imenovanje nečega baštinom nije objektivno vrednovanje, već potentan čin reprezentacije i iskaza simboličke moći. Zbog toga se

¹ Georg Dehio, *Zaštita i njega spomenika u 19. stoljeću*, govor u čast cara Vilima II, izvorno objavljen 1905. godine. Uvid u prijevod Libuše Jirsak ustupio dr. sc. Marko Špikić, publikacija u tisku.

propitivanje identiteta uvelike oslanja na baštinu koja služi kao jedan od nositelja sjećanja. Velika simbolička vrijednost baštine znači da je ona prepoznata kao alat stvaranja povijesnog narativa. Konzervatori se, s druge strane, suočavaju s brojnim pitanjima praktične naravi – financijskim ograničenjima, različitim interesnim skupinama ili pak nedovoljnim razumijevanjem društvene uloge vrijednosti graditeljske baštine. Stoga smatram da je odnos sjećanja i arhitektonske baštine uvijek iznova aktualna tema te podsjeća na nužnost razmišljanja o implikacijama konzerviranja i kroz perspektivu društvenog sjećanja.

Definicije i terminologija

Iz samoga naslova te prethodnih paragrafa lako je uočljivo kako dvije sintakse – „arhitektonska baština“ i „društveno sjećanje“ – predstavljaju ključne idejne cjeline. Kako bi se postavila jasna istraživačka pitanja potrebno je, barem ugrubo, definirati njihovo značenje, no koliko god se one činile samorazumljive, teško je definicijom pokriti raznolika značenja i konotacije koje termini imaju. Većina definicija baštine s kojima se u struci susrećemo su polarizirane, odnosno naglašavaju društvenu vrijednost ili nabrajaju pojedine kategorije koje prepoznajemo kao baštinske. Primjerice definicije prema kojima je baština „zbroj cjelina, predmeta ili ideja koji su se sačuvali iz prošlosti da bi sudjelovali u određivanju identiteta različitih društvenih grupa“, ali i „arheološke i etno zone, arheološka nalazišta, kulturni krajolici, povijesni gradovi i kompleksi poput utvrda, samostanskih kompleksa ili industrijskih postrojenja, do pojedinačnih povijesnih građevina“ (Maroević 2005:45). Izostanak zadovoljavajućih definicija lako je opravdati budući da raznolikost praksi i shvaćanja baštine ne nudi mogućnost normalizacije značenja². S druge strane, zaključak kako je baština, dakle i arhitektonska baština, *ono što društvo smatra baštinom* ne predstavlja uporište za potrebe svakodnevnog diskursa. Zato arhitektonskom baštinom, na tragu navedene definicije Ive Maroevića, smatram rezultate arhitektonskog djelovanja koji su nositelj konotacijskog potencijala i koji nose potencijal oblikovanja identiteta.

Dakako, sama sintagma nije zbroj pojedinačnih riječi, nego spoj koji otvara mjesto novim značenjima. Definicija je dodatno otežana postojanjem više termina koji se usporedno koriste pa se tako uz „arhitektonska baština“ koristi i „graditeljska baština“³. Čini se da se,

² Tony Haskell, primjerice, u opsežnoj knjizi *Caring for our Built Heritage* ne pokušava definirati arhitektonsku baštinu, već sintagmu u predgovoru stavlja u navodne znakove navodeći kako „iako je prilično nespretan, [termin] svakako naglašava širinu ovog konzervatorskog rada“ (2006[1993]:).

³ Kvantitativno gledajući, pretraga sintagme „graditeljska baština“ daje više rezultata u Google tražilici i prisutna

ovisno o okolnostima, sintagme mogu koristiti u istome značenju, ali određena razlika postoji i očituje se na dva (međusobno povezana) načina. Prvi proizlazi iz toga što, na što upućuju i rječničke definicije, arhitektura podrazumijeva estetsko oblikovanje, konstruiranje, ali prije svega razinu konceptualnog djelovanja, udaljenog od fizičke manifestacije. Graditeljstvo, s druge strane, podrazumijeva materijalnost više nego ideju. Odabir „graditeljske baštine“, stoga, čest je u kontekstu etnologije i proučavanja pučke, tradicionalne gradnje, dok je „arhitektonska baština“ prisutnija u povijesti umjetnosti. Druga razlika (koja donekle može pomoći u odabiru termina) proizlazi iz logičkog opsega. Graditeljska baština, pri tome, obuhvaća veći skup koji obuhvaća i podskup arhitektonske baštine. Ipak, prvi razlog navodi me na oprez jer „arhitektonska baština“, smatram, implicira višu razinu konceptualizacije i intencionalnosti od „graditeljske baštine“⁴.

Društveno sjećanje, koje stoji na drugoj strani naslova, smatram – prema konceptu antropologije društvenog sjećanja – aktivnim dijelom identifikacijskih procesa, radije nego nešto zamrznuto u prošlosti. Budući da je društveno sjećanje uvijek aktualno u suvremenosti, ono je inherentno podložno novim interpretacijama. Tvorba ili konstrukcija sjećanja je, stoga, „proces kojim članovi određene društvene grupe iz ukupnosti povijesnih zbivanja izabiru pojedine fragmente, reinterpretiraju ih u skladu s aktualnim društvenim i političkim kontekstom te ih pretvaraju u osnovicu za konstruiranje grupnoga identiteta“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:187-188).

Baština je u prethodnim pokušajima definiranja uglavnom imala materijalan oblik. Etnološki i kulturnoantropološki pogled, naprotiv, govori kako „baština kao takva ne postoji – ona se stvara, oblikujući tako i svojevrsan simbolički kapital“ (Nikočević 2012:8). Arhitektonsku baštinu, na koncu, u ovome radu smatram nositeljem konotacijskog potencijala. Sjećanje, koje stoji na drugoj strani naslova, također se čini samorazumljivom riječi, no koristim je u kontekstu antropologije društvenog sjećanja gdje se sjećanje, radije nego nešto zamrznuto u prošlosti, smatra sastavnim dijelom identifikacijskih procesa i inherentno je podložno novim interpretacijama. Tvorba ili konstrukcija sjećanja je, stoga, „suvremen proces kojim zajednice iz ukupnosti povijesnih zbivanja izabiru odgovarajuće fragmente, reinterpretiraju ih i čine osnovicom za konstruiranje grupnog identiteta“ (Kelemen i Škrbić

je u naslovima radova dostupnima na Hrčku, repozitoriju hrvatske znanstvene i stručne literature, dok sintagma „arhitektonska baština“ nije prisutna u naslovima radova u tome repozitoriju.

⁴ Nadležno tijelo, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, koristi sintagmu „graditeljska baština“, no dodatno proširuje koncept i pod „nepokretnom kulturnom baštinom“ okuplja primjerice cijele gradove, krajolik, vrtove i perivoje, arheološka nalazišta i sl. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=27> (zadnji pregled 24.3.2019.)

Alempijević 2012). Činjenica da je društveno sjećanje ključno za potvrđivanje pripadnosti etničkoj zajednici istovremeno upućuje na to da sjećanje može biti korišteno kao potentan alat političkih institucija.

Pretpostavke i ciljevi rada

Na tragu do sada obrazloženoga, formulirao bih istraživačka pitanja na koja ću u radu nastojati odgovoriti. Idući od šireg prema specifičnom, riječ je o odnosu društvenog sjećanja i arhitektonske baštine, a potom i o načinu na koji se u tu baštinu upisuju sjećanja kao i pitanjima koja se to sjećanja – svjesno ili nesvjesno – upisuju te koji akteri se nalaze na poziciji moći i stoga mogu zacrtati pretpostavljene ideološke smjernice. Da bismo odgovorili na ta pitanja nužno je prepoznati na koje je načine sjećanje uopće povezano s graditeljskom baštinom, kako ga društvo i pojedinac „preuzimaju“ i kakvo značenje ono ima za njih. Nastojao sam, dakle, istražiti da li se, te na koje načine, upravljanjem arhitektonskom baštinom utječe na tvorbu sjećanja. Konzerviranje je, smatram, kreativan proces stručnjaka koji, unatoč deklarativnom naglasku na znanstveno potkrijepljenom pristupu, djeluju u skladu s duhom vremena te je rezultat konzerviranja inherentno prožet odlukama koje su prikladne u *tom trenutku*, zbog čega je naglašeno poželjno sjećanje. S druge strane, nemoguće je zanemariti kako je odnos prema arhitektonskoj baštini istovremeno iskaz društvenog sjećanja koje je pod utjecajem upravo te arhitektonske baštine, odnosno kako društveno sjećanje utječe na pristup arhitektonskoj baštini. Nju zbog toga, uz ostalo, treba shvatiti i kao potencijal učvršćivanja društvenog sjećanja.

Različite polazišne točke dviju disciplina povezuju sjećanje i arhitektonsku baštinu na načine koji nisu uvijek podudarni. Štoviše, kao što ću prikazati u narednim poglavljima, radi se o inherentno različitim percepcijama. Preokupacija javnim spomenikom i motivom autentičnosti svojstvena konzervatorstvu stoji nasuprot etnološkom i kulturnoantropološkom shvaćanju koje prednost daje fluidnom, promjenjivom, individualnom značenju. Dok je u prvome pogledu naglasak tipično stavljen na univerzalne vrijednosti te osiguravanje prijenosa materije i nematerijalnog značenja iz prošlosti u budućnost, pogled druge strane je fokusiran na suvremenost kao vremenski okvir u kojemu se tvori značenje baštine. Na primjeru ostvarenih konzervatorsko-restauratorskih radova na jednome kulturnome dobru nastojat ću prepoznati ulogu konzervatorske službe u procesu tvorbe sjećanja i kakvo se sjećanje stvara različitim pristupima arhitektonskoj baštini.

Rad je podijeljen u dvije veće cjeline. U prvome dijelu predstavljena je teorijska podloga kroz razmatranje osnovnih koncepata i propitivanje relacijā sjećanje–arhitektonska baština te konzerviranje–sjećanje u kontekstu kulturne antropologije i povijesti umjetnosti. Drugi dio posvećen je studiji slučaja te u njemu sintezom rezultata etnografskog i povjesnoumjetničkog istraživanja nastojim interpretirati način tvorbe sjećanja poimanje i tretiranje arhitektonske baštine i konzervatorsku praksu.

Analiza koja čini drugi dio rada odnosi se na crkvu Sv. Marije Magdalene u Čazmi i recentnu konzervatorsku intervenciju kojom je građevina poprimila uvelike izmijenjen izgled. Riječ je o građevini s velikim povijesnim i povjesnoumjetničkim značajem, primjeru kompleksnog odnosa prema arhitektonskoj baštini. Primjer župne crkve u Čazmi odabrao sam zbog istraživačke održivosti i dostupnosti dokumentacije, primjenjivosti pogleda obiju disciplina, činjenice da su konzervatorski radovi nedavno završeni, a naposljetku (i podjednako važno) i zbog vlastitog interesa. Grad i crkvu posjetio sam u nekoliko navrata te mi se razlika između stanja prije i nakon restauriranja učinila kao priklana ishodišna točka za propitivanje tvorbe sjećanja. Čazmanska crkva bila je predmet diplomskog rada povjesničarke umjetnosti Irene Ravlić obranjenog 2014. godine pri Odsjeku za povijest umjetnosti, no smatram da je odabir građevine opravdan. U međuvremenu je, naime, započeta i dovršena rekonstrukcija pročelja crkve čime joj je „vraćen“ pretpostavljeni povijesni izgled. Dok je navedeni rad većim dijelom usredotočen na razmatranje položaja građevine u povijesnom kontekstu, paralele s drugim građevinama iz toga doba, uzorima i sl., u žarištu mogega interesa bili su upravo recentni konzervatorsko-restauratorski radovi i društveni kontekst u kojemu se crkva nalazi. No iako povjesnoumjetnička analiza građevine i povijesni kontekst nisu direktno predmet mogega istraživanja, nužni su za propitivanje načina na koji se sjećanje oblikuje i pojačava arhitektonskom baštinom i konzervatorskim djelovanjem.

Naposljetku, iako u radu mjestimično kompariram konzervatorske te etnološke i kulturnoantropološke poglede, ključni pristup kojim se vodim je holistički. Smatram da jednoznačno razlaganje koncepata ne doprinosi razumijevanju odnosa sjećanja i baštine, već da je riječ o složenoj cjelini koja je u stalnoj mijeni. Zbog toga vjerujem da razumijevanje baštine i kvalitetan odnos prema njezinoj zaštiti više ovisi o priznavanju složenosti društvenih procesa nego o stvaranju idealnog pristupa.

Metodologija

U mnoštvu uputa koji se tiču odabira teme, istraživanja, a naposljetku i pisanja diplomskog rada, istaknuo bih savjet Umberta Eca: „morate napisati rad koji ste u stanju napisati“ (Eco 1977:8). No, dok je ta gotovo epigramska rečenica krajnje pojednostavljena, u njezinoj pozadini stoje četiri savjeta: „Tema treba odražavati prethodni studij i iskustvo; Izvori bi trebali biti dostupni; Izvori se trebaju moći obraditi; Trebalo bi imati prethodno iskustvo s metodološkim postavkama koje će se koristiti“ (ibid.:7-8). Teme arhitektonske baštine i društvenog sjećanja koje se u ovome radu na raznolike načine isprepliću bile su u središtu mogega interesa na diplomskoj razini studija, a nadovezuju se i na iskustva i znanja prethodno stečena na preddiplomskome studiju. Unutar studija povijesti umjetnosti vrlo brzo sam prepoznao povijest arhitekture kao svoj središnji interes, a kasnije sam povijesnu, linearnu naraciju dominantnu u povijesti umjetnosti zamijenio pogledom kroz prizmu višestrukih vrijednosti koji je karakterističan za konzervatorsko djelovanje. Relaciji sjećanja i arhitekture pristupam, dakle, s polazišta valorizacije društvenog značaja baštine. Ovisno o autorima, među njima se ističu edukacijske, emocionalne, kulturne, duhovne, povijesne, političke, simboličke, estetske vrijednosti (Worthing i Bond 2008:60). Iako su generalno bile prepoznate, smatram da su mnoge od tih vrijednosti tijekom prošloga stoljeća postale podređene pozitivističkim aspektima koji dominiraju tehnički vođenom konzervatorskom praksom poput vrijednosti prema starosti, rijetkosti ili autentičnosti⁵. Zbog toga je nužno osvrnuti se ponajprije na povijest konzerviranja te iz nje iščitati načine na koje je u različitim paradigmama struke bio percipiran odnos arhitekture i sjećanja.

U tom pogledu riječ je o istraživanju povijesti jedne discipline i nastojanju da se kronološki identificiraju generalne promjene u konceptima i diskursu koje su rezultirale danas dominantnom paradigmom u konzervatorskoj praksi. Autorima, konzervatorima, teoretičarima glas će se dati kroz njihove tekstove pomoću kojih će se pokušati sistematizirati povijesna raznolikost pristupa tvorbe sjećanja upravljanjem arhitektonskom baštinom.

Moje metodološko uporište preklapa se s postavkama koje je u svojim radovima na polju povijesti arhitekture koristio William Whyte (2004, 2006) i koje ću koristiti u studiji slučaja, iako ne bez znatnog kritičkog odmaka. Whyte se negativno odnosi prema uvriježenoj literarnoj analogiji u kojoj je upisivanje odnosno iščitavanje značenja izjednačeno s procesom

⁵ Čini se da usporedno sa širenjem znanstvenih metoda u konzervatorstvu na snazi dobiva i kritičko preispitivanje tvrdog pristupa i njegovog utjecaja na baštinu. Mnogi od članaka u zborniku *Conservation. Principles, Dilemmas and Uncomfortable truths* (Richmond i Bracker 2009) dotiču se te problematike.

upisivanja/čitanja kodova. Naprotiv, upozorava upravo na izmjene značenja koje se tijekom vremena događaju, a radije nego „čitanje“, smatra kako je proces adekvatnije nazvati prevođenjem. Međutim, iako taj pogled otvara niz mogućnosti za "pomirbu" pristupa povijesti umjetnosti te etnologije i kulturne antropologije, Whyatovo inzistiranje na translaciji značenja (2006:154) i dalje ga ograničava na jednolinijsko shvaćanje prijenosa sjećanja iz prošlosti u sadašnjost. Zbog toga pred povjesničara arhitekture postavlja zadatak dešifriranja povijesnog slijeda na temelju izmjene značenja.

Nakon analize dostignuća u razumijevanju značenja arhitekture Whyte je izrazio svoju sumnju: „čak i ako arhitektura uistinu prenosi značenje, može li ga povjesničar zbilja otkriti?“ (ibid.:160). To pitanje, smatram, nehotično naglašava neophodnost proširivanja metodologije i uključivanja drugačijih pogleda. Naime, značenje o kojemu autori poput Whytea – uglavnom povjesničari arhitekture – govore je uglavnom ono intencionalno, značenje za koje se smatra da su ga graditelji i arhitekti svjesno predali društvu i koje se kao takvo može neokrnjeno prenositi kroz vrijeme. Temeljne postavke antropologije društvenog sjećanja, s druge strane, ukazuju na to da je takvo značenje zapravo u stalnom procesu preispitivanja te da ne postoji izvan trenutka u kojemu se pojedinac nečega prisjeća. U radu ću, stoga, sjećanje uvijek smatrati kategorijom vezanom uz sadašnjost, a ne naslijeđem prošlosti.

Terensko istraživanje uključivalo je nekoliko odlazaka u Čazmu u periodu između siječnja i ožujka 2019. godine. Nakon prvog posjeta zaključio sam da je studija slučaja na primjeru izabrane građevine održiva. Budući da je riječ o istraživanju društvenog sjećanja unutar zajednice koju čini cijeli grad, nisam imao ciljanu skupinu kazivača, već sam s njima stupao u kontakt na različite načine. Prije svega sam nastojao provesti intervjue sa stanovnicima koje sam imao prilike zateći u centru grada i okolici crkve, ali i detektirati ključne sudionike. Jedan od ključnih informanata bila je ravnateljica Centra za kulturu Čazma, gospođa Jadranka Kruljac-Sever na koju su me stanovnici upućivali kao „osobu koja zna puno o tome“. Intervju s gospodinom Milanom Pezeljem, pročelnikom Konzervatorskog odjela u Bjelovaru, uvelike je pomogao u razumijevanju uloge, pogleda i narativa konzervatora. S nekoliko stanovnika Čazme vodio sam kraće polustrukturirane te dulje otvorene intervjue. Istraživanje je vođeno smjernicama Etičkog kodeksa Hrvatskog etnološkog društva⁶ te smatram da nije nosilo realan rizik od štetnosti za sudionike. Ipak, gradska zajednica je, prema riječima kazivača, malena, stoga pojedini stavovi nisu izrijekom preneseni, a kazivači imenovani jer bi ih se time moglo staviti u negativan položaj. Sami

⁶ <https://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/o-nam/eticki-kodeks-hed-a/> (zadnji pregled 24.3.2019.)

intervjui bili su otvorenog tipa čime sam nastojao kazivačima ostaviti dovoljno prostora za formuliranje vlastitog narativa. Tijekom istraživanja metodološki je ključna bila diskurzivna analiza. Generalna raščlamba u tri koraka koju sam primjenjivao na prikupljenu građu (intervjue, novinske članke, internetske portale, stručne članke i elaborate) podrazumijeva pronalaženje analitičkih fokusa, kreiranje kategorija te završne faze sinteze (Leburić et al. 2011:231-235). Analognu podjelu na polju etnologije i kulturne antropologije opisuje Sanja Potkonjak u *Terenu za etnologue početnike*, gdje analitičku obradu definira kao proces od tri etape: kodiranja, izrade memosa te, naposljetku, sinteze koja se ostvaruje samim pisanjem (Potkonjak 2014:82-86).

Naposljetku, pisanje je proces kojega sam svjestan i kojemu pridajem veliku pažnju, ne samo u smislu proizvodnje teksta nego stvaranja narativa koji na *određen način* predstavlja temu. Iz istog razloga pisanju pristupam oprezno, ponekad inhibirajući automatizam i određena uvriježena rješenja. S obzirom na to da ovaj rad predstavlja multidisciplinarni pogled, a da te discipline istovremeno komuniciraju s publikom kroz različite stilove pisanja, čini mi se da je neizbježno prikloniti se jednome od njih. Obje discipline se ostvaruju tekstem zbog čega je način na koji se neko iskustvo prevodi u tekstualnu formu vrlo važan (Clifford 1983:120).

Zadaća povijesti umjetnosti definirana je na brojne načine, ali generalno je jasno usmjerena prema *objektu* (Belting 2007), kojega nastoji datirati i atribuirati, a potom interpretirati i objasniti u njihovom (po mogućnosti izvornom) kontekstu. Zanimljivo li specifičan diskurs umjetničke kritike, povjesničari umjetnosti nastoje svoje zaključke predstaviti objektivno i potkrijepiti činjenicama. Novi subjekti i pogledi koje je postmodernizam uveo u povijest umjetnosti u određenoj su mjeri usvojili diskurse srodnih disciplina, no oni su ostali rezervirani za pojedine teme, radije nego postali dominantnima. Etnologija je, s druge strane, zahvaljujući inherentnoj prisutnosti emskog i etskog pogleda desetljećima ranije bila svjesna neizbježnosti konstrukcije svijeta kroz tekst, znakove i simbole što je rezultiralo kritičkim propitivanjem uloge etnologa i teksta⁷. Jedan od rezultata etnološke introspekcije od sredine osamdesetih godina jest i taj da je zbog svijesti o nadmoći koju etnolog ostvaruje nad subjektom, suvremena etnologija i kulturna antropologija postala “osjetljiva na povijesni kontekst vlastite produkcije” (Marcus i Fischer 2003:36, prema Potkonjak 2014:86). Imajući stalno na umu da "ne postoje 'neutralne' riječi i izrazi – riječi i

⁷ Više u Clifford i Marcus 1986; o utjecaju etnografskog retoričkog obrata na umjetnost u Rutten, Dienderen, Soetaert 2013;

izrazi koji ne pripadaju 'nikome'“ (Bakhtin 1935:293, prema Clifford 1983:133), kao prikladniji retorički stil prigrio sam onoga koji izvire iz etnografske prakse, tako da, uz ostalo, ne izbjegavam subjektivnost i naraciju u prvome licu, evokacije osobnog iskustva i sl.

Arhitektonska baština između povijesti umjetnosti i etnologije

S obzirom na to da tema rada nije direktno teorijsko propitivanje položaja arhitekture bilo unutar povijesti umjetnosti ili u kulturnoj antropologiji neću ulaziti dubinski u tu problematiku. Time, dakako, ne zanemarujem činjenicu da je, ako ništa drugo onda barem u materijalnome smislu, arhitektura (odnosno fizička manifestacija arhitekture ili arhitektura u praktičnome smislu riječi) predmet istraživanja. Stoga ću se u ovome poglavlju osvrnuti na ključne točke koje će donekle rasvijetliti povjesnoumjetnički i kulturnoantropološki pogled. Smatram da će takva razrada dugoročno pomoći uočavanju različitih postavki dviju disciplina te naposljetku doprinijeti njihovom razumijevanju.

Ključna za ovu problematiku jest javna percepcija, ali i autopercepcija stručnjaka iz područja povijesti umjetnosti i konzervatorskog djelovanja kao i etnologije odnosno kulturne antropologije koji se smatraju glavnim nositeljima upravljanja baštinom i njezine zaštite. Pritom je, prema konvencionalnome pogledu, povjesničarima umjetnosti i konzervatorima generalno dana zadaća očuvanja materijalne baštine i visoke umjetnosti, a etnologima zadaća očuvanja izvaneuropske, pučke i nematerijalne baštine⁸. Zadaće su diferencirane dijakronijskim odnosno sinkronijskim pogledom, gdje se prvi smatra karakterističnim za povijest umjetnosti, a drugi za etnologiju. Konzervatorski priručnici (Muñoz Viñas 2005; Richmond i Bracker 2009) upućuju na jednak zaključak, etnologija je uključena u konzerviranje materijala koji se smatra etnografskim, a povijest umjetnosti „visokom umjetnošću“. Autor jednog od članaka u zborniku *Uvod u povijest umjetnosti* napominje kako se ta struka „od drugih razlikuje po tome što se bavi isključivo poviješću umjetničkog stvaralaštva jednog zemljopisno i povijesno ograničenog područja, dok se druge struke umjetnošću bave tek kao jednim naglaskom pored mnogobrojnih drugih aspekata“ (Dilly 2007:10) što u kontekstu vremenu nastanka zbornika – prvo izdanje objavljeno je 1995. godine – možemo shvatiti kao odgovor na brisanje granica između disciplina, rađanje novih pogleda i svojevrsno propitivanje dominacije povijesti umjetnosti. Te mijene, prepoznate već u prethodnom desetljeću⁹, započele su, u osnovi, preispitivati odnos umjetnosti i društva. Međutim, iako su i povijest umjetnosti i etnologija bile sučeljene sa sličnim krizama predmeta i metoda, one su imale različite ishode. Kritika kulturnoantropološke povijesti isprepletene s imperijalnom prošalošću rezultirala je jačanjem kulturnog relativizma i holističkog pristupa, stvaranjem metodoloških

⁸ Suvremena etnologija počiva na dvije tradicije – srednjoeuropskoj tradiciji proučavanja naroda često vezanoj uz njemački termin *Volkskunst* te tradiciji socijalne ili kulturne antropologije razvijenoj ponajprije u kontekstu imperijā 19. i 20. stoljeća.

⁹ O njima primjerice govori Hans Belting u *The End of the History of Art* (1987)

okvira za kritičko razumijevanje, dok je glavna struja povijesti umjetnosti zadržala dominantnu – u osnovi hegemonijsku – paradigmu.

Praksa razlučivanja materijalne i duhovne domene započeta tijekom devetnaestog stoljeća prelila se i na zaštitu arhitektonske baštine gdje je postala osnovicom tvrdog znanstvenog pristupa. No smatram kako uvriježeno pridavanje zadaće očuvanja nematerijalne baštine etnologiji predstavlja pojednostavljeno shvaćanje mogućnosti i zadaća te struke. Kulturna antropologija ne bi trebala biti ograničena samo na teme narodne i nematerijalne baštine nego istraživati društveni značaj baštine i pitanja poput onoga što predmet ili običaj čini baštinom. Povijest umjetnosti, tradicionalno okrenuta materijalnome predmetu, nije uspjela stvoriti koherentan narativ o baštinskim kvalitetama predmeta svojeg istraživanja već ustraje na inherentnim vrijednostima. Upravo je vjera u stvarne i nepromjenjive baštinske vrijednosti neophodna za stvaranje i održavanje hegemonije i jačanje društvenih struktura. Victor Hugo u tekstu „Rat rušiteljima“ (2006:46-70), slavnom primjeru kritike negativnog odnosa prema baštini, gubitak povijesnih spomenika opisuje kao gubitak stoljeća kulturne nadmoći, više nego li memorije prošlosti. Vrijednost francuskih spomenika je u tome što su *francuski* te što svjedoče velikoj prošlosti.

Pojedine kulturnoantropološke teme, kao i specifične metode koje se u etnografskim istraživanjima primjenjuju, daju uvid upravo u duhovnu domenu baštine, njezinu tvorbu i značaj za zajednicu koja je uživa. Međutim propitivanje društvene uloge baštine i odnosa prema baštini pretvara se u nepomirljiv ideološki sukob: etnologija s jedne strane prepoznaje neodvojivost baštine i održavanja hegemonije, dok s druge strane upozorava na negativne aspekte hegemonije. Iz rečenoga je vidljivo kako se obje discipline predstavljaju kao baštinske, no njihova različita polazišta u velikoj su mjeri konfliktna. Razumijevanje društvene uloge baštine, time i osiguravanje njezine zaštite ne može biti potpuno bez kritičkog sagledavanja cjelokupnog konzervatorskog procesa. Derek Worthing i Stephen Bond u knjizi *Managing built heritage: the role of cultural significance* (2008) naglašavaju upravo nemogućnost jedne struke da odgovori na sva pitanja koja moraju biti analizirana i zadovoljena kako bi se osigurao fizički i značenjski opstanak baštine. Različiti sustavi upravljanja baštinom oslanjaju se na niz strategija kako bi osigurali optimalne rezultate, prvenstveno aktivnu suradnju stručnjaka različitih profila u radnim skupinama i specijaliziranu konzervatorsku edukaciju koja obuhvaća sagledavanje predmeta s polazišta različitih disciplina. U tom svjetlu, definicija koju konzervatori Jeff Cody i Kecia Fong prenose u članku „Built Heritage Conservation Education“ postaje znakovita:

„Konzerviranje je inherentno društveni i interpretativni čin, usredotočen na materijalne kreacije kulture koje odražavaju pamćenje, identitet, stil života i odnose koje ljudi imaju prema mjestima. Konzervacija počinje i završava s ljudima. Značenja i vrijednosti naše materijalne kulture mijenjaju se u skladu s pamćenjem i potrebama društva; ponekad se ta značenja i vrijednosti zaboravljaju“ (Cody i Fong 2007:265).

Bavljenje arhitektonskom baštinom unutar povijesti umjetnosti ima specifičnosti i ograničenja koja ga razlikuju, primjerice, od bavljenja slikarstvom. Od najranijih početaka institucionalizacije onoga što danas nazivamo poviješću umjetnosti arhitektura je – uz slikarstvo i kiparstvo – bila sastavni dio discipline. Utjecajna Vasarijeva knjiga *Životi slavnih slikara kipara i arhitekata* objavljena 1550. godine izjednačava tri vida umjetnosti, kao i firentinska *Accademia del disegno*, osnovana nepuno desetljeće kasnije. Riječ je o klasičnoj podjeli kojoj su „oblikovna sredstva konkretni materijali“ (Warnke 2007:19). Međutim, tijekom 20. stoljeća arhitektonska povijest počela se udaljavati od glavne struje povijesti umjetnosti. Alina Payne u svojoj studiji (Payne 1999) analizira uzroke i posljedice „zaustavljenog dijaloga“ između dviju povijesti. Implikacije njihovog udaljavanja su višestruke i kompleksne, no kao temeljna se izdvaja podjela na povijest pred-moderne arhitekture koja je ostala u domeni povijesti umjetnosti i povijest moderne arhitekture kojom se bavi arhitektura u užem smislu. Neugodna posljedica je apologetsko bavljenje poviješću arhitekture, koje je ponekad, naročito u slučaju suvremene arhitekture, čak i neuvjerljivo.

Položaj arhitekture unutar umjetnosti donekle se razlikuje od ostalih vrsta prema svojoj dvostrukoj ulozi jer je osim umjetničkog umijeća morala biti i „demonstracija funkcionalnosti“ (Warnke 2007:23), stoga nije čudno da su se metodološki pristupi arhitekture i povijesti umjetnosti počeli značajno odvajati od kasnih šezdesetih godina kada je, pod utjecajem poststrukturalističkih tendencija naglasak unutar povjesnoumjetničkih studija pomaknut prema teoriji slike te pitanju odnosa vizualnog i verbalnog (Payne 1999:295). Budući da je većina arhitektonskih ostvarenja vidljiva svim članovima zajednice, neovisno o pripadnosti određenoj grupi, njihovo tumačenje sve više je nalazilo uporište u kontekstu socijalne povijesti i marksizma (ibid.:296) te je zbog toga u drugoj polovici prošloga stoljeća pitanje moći i reprezentacije postalo jednom od preokupacija povijesti arhitekture, dok je pitanje stila uvelike ostalo rezervirano za domenu povijesti umjetnosti.

Alina Payne ukazivanjem na ulogu arhitekture u ranim radovima Michaela Foucaulta

otvara teorijsko pitanje kojim ću se baviti u idućim paragrafima rečenicom: „[...] u ovim narativima arhitektura postaje krajnji dokument: ne samo da predstavlja, već sadrži, kodificira i oblikuje ponašanje, a time i kulturne i društvene prakse“ (ibid.). Winston Churchill sličnu ideju izrazio je epigramom „Mi oblikujemo svoje građevine; nakon toga one oblikuju nas“.¹⁰ Utjecaj arhitekture o kojemu autorica piše postao je redovit argument kojim se arhitekturi i dizajnu u širem smislu nastoji pripisati odlučujuća uloga u oblikovanju društva što dokazuju, primjerice, sveučilišni silabi urbanističkih i projektantskih kolegija¹¹.

Utjecaj dizajna na okolinu opisan je konceptom arhitektonskog determinizma¹², pretpostavkom prema kojoj fizička, arhitektonska okolina direktno oblikuje ljudsko ponašanje (Čaldarović i Šarinić 2017:13-14). Alan Lipman opisao je koncem šezdesetih godina fenomen ovim riječima: „Arhitektonska društvena teorija tvrdi da na socijalno ponašanje korisnika zgrade utječe, čak ga i određuje, fizičko okruženje u kojem se to ponašanje odvija; u tom kontekstu sustav uvjerenja uključuje koncept prema kojemu arhitekti svojim radom oblikuju obrasce društvenog ponašanja“ (Lipman 1969:190).

Opisani koncept je bio proslavljen u kontekstu modernističke ideje gdje je, primjerice, uziman kao kvantitativna podloga za masovne urbanističke zahvate s ciljem poboljšanja kvalitete života¹³. U ekstremnijim slučajevima „oblikovanje društvenih odnosa“ postaje samom intencijom arhitekture (ibid.:191). Sâm način na koji bi se oblikovanje trebalo provesti, međutim, ostavljen je na volju arhitekata kojima je prepušteno „napraviti pretpostavke o ljudskom ponašanju [...] s razumnom preciznošću“ (ibid.:192). Uloga stručnjaka, napominje Lipman, pretpostavljena je željama ne-stručnjaka: „Premda laik može biti svjestan učinaka svojih društvenih kontakata i ponašanja, on u velikoj mjeri ne poznaje mehanizme kojima se oni postižu i održavaju. Budući da nije u poziciji da dovodi u pitanje pretpostavke stručnjaka, teži tome da ih prihvati takvima kakve jesu“ (ibid.:195).

¹⁰ Iz govora u Engleskom arhitektonskom društvu (*English Architectural Association*), 1924.
<http://architectures.danlockton.co.uk/2011/09/12/architecture-urbanism-design-and-behaviour-a-brief-review/>
(zadnji pregled 15.4.2019.)

¹¹ <http://www.arhitekt.hr/hr/o-fakultetu/org/sociologija-okolice,142.html> (zadnji pristup 5.5.2019.);
<https://www.gsd.harvard.edu/course/designing-atmospheres-and-technologies-for-social-interaction-spring-2019/>
(zadnji pristup 5.5.2019.); <https://www.gsd.harvard.edu/course/community-development-history-theory-and-imaginative-practice-spring-2019/> (zadnji pristup 5.5.2019.)

¹² U tekstovima se alternativno koristi i sintagma arhitektonski funkcionalizam.

¹³ O arhitektonskom determinizmu više u Dostoglu 1998; Lee 1972; Lipman 1969. Klasični primjeri determinizma koji se često navode povezani su prvenstveno uz institucije poput bolnica, stoga nije čudno da je Michel Foucault u svojim radovima govorio upravo o bolničkim institucijama. Osim bolnica u središtu interesa bile su i kazionice, posebice pozivanje na slavni *Panopticon* Jeremyja Bentham.

Neposredno po formuliranju koncepta šezdesetih godina, društvene znanosti (ponajprije sociologija i psihologija) nastojale su na različite načine potvrditi ili odbaciti njegove postavke. Grupa utjecajnih sociologa pod vodstvom Mauricea Broadyja i Herberta Gansa propitivala je navodni aksiom prema kojemu je „fizička okolica nezavisna varijabla, a ljudsko ponašanje zavisna varijabla“ (Broady 2009:174, prema Čaldarović i Šarinić 2017:13). Patronizirajući stav prema kojemu je pojedinac-laik nesvjestan društvenih mehanizama mogao bi se opravdati pozitivističkom vjerom u struku, no ograničava shvaćanje arhitekture iz perspektive korisnika. Laik se, navodno, odlučuje prepustiti znanju specijalista, u ovome slučaju arhitekta, koji ostvaruje „latentnu samo-percepciju kao društvenih inženjera“ (Lipman 1969:196). Pridodamo li tome generalni izostanak multidisciplinarnosti, izostanak metodologije i kritiku spekulativne i individualne procjene potreba društva, nije teško zamisliti zašto je došlo do neslaganja između društvenih znanosti i arhitekture. Sociolog Herbert J. Gans, utjecajan kritičar urbanizma i arhitekture, sredinom prošloga stoljeća suprotstavio je arhitektonskom determinizmu svoj pogled prema kojemu razlikuje potencijalni i efektivni okoliš: potencijalni okoliš čini fizička manifestacija arhitekture koja predstavlja samo podlogu za elemente društvenog ponašanja, dok je za njihovo ostvarivanje potreban efektivni okoliš koji uključuje stanovništvo koje ga koristi (Gutman 2009:182-183, prema Čaldarović i Šarinić 2017:15). Kao zaključak Gans je argumentirao da „arhitektura ne posjeduje nikakvu magiju uz pomoć koje bi mogla transformirati ljude ili transformirati društva“ (ibid.).

Spomenuti sveučilišni silabi, kao i tekstovi kojima se objašnjavaju arhitektonska ostvarenja, u međuvremenu su se našli u položaju u kojemu su uvelike izgubili potporu društvenih znanosti, no nastavljaju iskušavati različite metode kojima bi odgovorili na pitanje kakva arhitektura je potrebna da bi se promijenilo društvo.¹⁴ Pitanje metodologije vrlo rano je prepoznato kao kamen spoticanja u sociološkim istraživanjima arhitekture i njezina utjecaja na društvo jer, kao što su sociolozi uočili: „glavne tehnike vjerojatno će ostati opažajuće i korelacijske, a ne eksperimentalne. To podrazumijeva da se pouzdane uzročno-posljedične veze mogu uspostaviti samo s priličnim naporom, procesom eliminacije, sve dok temeljna struktura ne postane izraženija“ (Lee 1972:21). Iako je arhitektonski determinizam uglavnom povezivan s „teorijom urbanog ponašanja“ (ibid.)¹⁵ te ponajprije s psihološkim i sociološkim metodama i predmetima istraživanja, prethodni citat ukazuje na metodološka ograničenja

¹⁴ Za povijesni i kritički osvrt na društveno značenje arhitektonskog okoliša vidjeti Knox 1982.

¹⁵ U izvorniku *urban behaviour theory*.

kvantitativnih pristupa dok istovremeno prstom pokazuje prema etnologiji i kulturnoj antropologiji koja oboružana kvalitativnim metodama ima predispozicije baviti se arhitekturom bez vrednovanja njezine intencije i pojavnosti, nego gledajući je kao produkt društva i istražujući njezin društveni značaj. Na sličan zaključak navodi nas i Broadyjev poziv kako „treba proučavati što se stvarno događa, a ne što bi se moglo dogoditi“ (Čaldarović i Šarinić 2017:14).

Na koncu ovoga dijela možemo zaključiti da niti jedan od ova dva suprotstavljena pogleda, sociološki s jedne strane i arhitektonski funkcionalizam s druge strane, sam za sebe ne odgovara na pitanje utjecaja arhitekture na društvo. Arhitektura uistinu može na određene načine utjecati na ponašanje pojedinaca i društvenih grupa, no radi li se o bitnim i trajnim promjenama te, još važnije pitanje, može li se utjecaj arhitekture na društvo i u kojoj mjeri aktivno osmisliti, ostaje nejasno. Naposljetku, intencionalnost funkcionalizma mora se shvatiti kao proizvod istog tog društva čije se ponašanje nastoji promijeniti, a ne kao izvanjska sila. U daljnjim poglavljima ovi pogledi imat će važnu ulogu u propitivanju stvaranja društvenog sjećanja putem arhitektonske baštine, ali i tvorbe baštine društvenim sjećanjem.

Naravno, strategije nacionalnih ustanova kojima je predana briga o kulturnim spomenicima razlikuju se od države do države, ali uglavnom uključuju slične elemente. Tako je temeljni postulat u Republici Hrvatskoj Vizija Ministarstva kulture RH koja se zalaže za „društvo kojem su sloboda kulturnog i umjetničkog stvaralaštva i medija te zaštita kulturne baštine temelj očuvanja i razvitka kulturnog i nacionalnog identiteta u zajednici europskih naroda i Europskoj uniji“¹⁶, a ostvaruje se općim ciljevima zaštite i očuvanja kulturne baštine koju Ministarstvo kulture definira ovim riječima:

„Kulturna baština, materijalna i nematerijalna, zajedničko je bogatstvo čovječanstva u svojoj raznolikosti i posebnosti, a njena zaštita jedan je od važnih čimbenika za prepoznavanje, definiranje i afirmaciju kulturnog identiteta. Ministarstvo kulture razvija mehanizme i uspostavlja mjere zaštite kulturne baštine s ciljem osiguranja njene održivosti što podrazumijeva identificiranje, dokumentiranje, istraživanje, održavanje, zaštitu, korištenje kao i promicanje njenih vrijednosti.“¹⁷

¹⁶ <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6510> (zadnji pregled 25.3.2019.)

¹⁷ <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6> (zadnji pregled 28.4.2019.)

Kulturna baština, dakle i arhitektonska baština kao njezin dio, prepoznata je kao civilizacijsko bogatstvo i nositeljica identiteta zbog čega je njezina zaštita primarni zadatak. S druge strane, dekonstrukcija definicije upućuje na brojne motive i pitanja koji se isprepliću. Percepcija baštine kao bogatstva implicira pozitivne vrijednosti, no nameće se pitanje *za koga* su te vrijednosti pozitivne. Pridavanje apsolutne, zajedničke i civilizacijske vrijednosti protuznačno je vrednovanju raznolikosti i posebnosti. Štoviše, prepoznata uloga baštine u definiranju kulturnog identiteta inherentno je utemeljena upravo u prepoznavanju sličnosti s nečime što želimo, ali i razlika u odnosu na nešto što ne želimo. Diskurs Ministarstva proizlazi iz njegovog institucionalnog karaktera i predstavlja pogled odozgo. Identifikacija vrijednosti – koja je zadaća Ministarstva, a ne drugih aktera – neizbježno je odraz politike pamćenja kojom se politički diskurs oblikuje u određenu naraciju o prošlosti.

Vizija Hrvatskog restauratorskog zavoda odnosi se na „unaprjeđenje osnovne djelatnosti s ciljem sveobuhvatnog pristupa kulturnom dobru uz nastojanje da se podigne svijest o vrijednostima i značenju kulturne baštine kod primarnog korisnika“¹⁸. Koliko je definicija baštine Ministarstva kulture sveobuhvatna, toliko je ova definicija direktna u definiranju vlastite uloge u procesu upravljanja baštinom. Kao i u prethodnom citatu, diskurs Hrvatskog restauratorskog zavoda predstavlja pogled odozgo – *stručnjaci* imaju moć imenovanja baštine, njezinog oblikovanja, a time i tvorbe sjećanja za „primarnog korisnika“. Sâm značaj baštine i povezanost baštine, sjećanja i identiteta, se u kratkom formatu statuta i strateškog plana ove institucije, ne obrazlaže. Ipak, navedene rečenice ne znače da institucionalizirani diskurs ne prepoznaje stvaralačku ulogu baštine u sjećanju. Primjerice, Meksički Nacionalni institut za antropologiju i povijest, institucija kojoj je predana briga o svim aspektima baštine, decidirano navodi kako je zadužen za „istraživanje, očuvanje i širenje arheološke, antropološke, povijesne i paleontološke baštine nacije za jačanje identiteta i društvenog sjećanja“ (Stubbs i Makaš 2011:513-514).

Svi ovi primjeri jasno ukazuju na to da arhitektonska baština nije domena rezervirana samo za jedno znanstveno polje, već da je zajednički predmet interesa, u ovome slučaju povijesti umjetnosti i antropologije. Čini se kako postavke i pogledi preuzeti iz društvenih znanosti postaju sve aktualniji među teoretičarima i povjesničarima arhitekture i konzerviranja. Naravno, arhitektonska baština je, barem deklarativno, shvaćena kao „mjesto sjećanja“, no njegovo održavanje prepušteno je znanstveno orijentiranom konzerviranju

¹⁸ Strateški plan Hrvatskog restauratorskog zavoda. http://www.h-r-z.hr/images/dokumenti/Strateski_plan_2016-18.pdf (zadnji pregled 25.2.2019.)

kojemu su inherentna druga polazišta. Društveno sjećanje, ne samo kao općenita i nejasna ideja prijenosa vrijednosti, nego kao metodološki okvir, moglo bi konzervatorima, arhitektima i urbanistima ponuditi odgovor na problem „oblikovanja i očuvanja stabilne i ujedinjene kulturne baštine“ s kojim se te struke suočavaju posljednjih desetljeća (Bilsel 2017:6).

Društveno sjećanje i arhitektonska baština

Jednu od rasprava o sjećanju Jan Assmann započinje intrigantnim zaključkom o tome kako su sociolog Maurice Halbwachs i povjesničar umjetnosti Aby Warburg, neovisno jedan o drugome, dvadesetih godina prošloga stoljeća razvili prve teorije kolektivnog odnosno društvenog sjećanja (Assmann 1995:125). Sama činjenica da je interes za propitivanjem sjećanja postojao ne samo u sociologiji, nego i povijesti umjetnosti, a kasnije i drugim disciplinama, upućuje na važnu ulogu sjećanja u društvu, a time i različitim društvenim i humanističkim znanostima. Ta je uloga proizašla odmakom od biološkog shvaćanja i zagovaranjem kulturnog okvira pamćenja: znanje o svijetu koje je u životinjskom svijetu uvjetovano genetskim programiranjem u ljudskim zajednicama zamijenjeno je kulturnim sjećanjem (ibid.:126). Očito je da nešto s tako bitnim značenjem ne možemo jednoznačno definirati, ali na temelju toga možemo pokušati definirati osnovnu bit društvenog sjećanja. Identitet pojedinaca unutar zajednice, kao i pojedine zajednice u odnosu na druge uvelike proizlazi iz društvenog sjećanja.

Značenje društvenog sjećanja u kreiranju identiteta potaknula je Jana Assmanna na jasno razlikovanje dvaju oblika u kojima se ono ostvaruje. Prvo naziva komunikacijskim pamćenjem i ono se odnosi na recentnu prošlost, zajedničko je suvremenicima. Takva svakodnevna sjećanja pripadaju konkretnim ljudima i grupama zbog čega je prolazno, a kada „nestanu nositelji koji pamćenje utjelovljuju, to pamćenje ustupa mjesto drugom“ (Assmann 2006[1991]:63). Prva razina sjećanja, dakle, podrazumijeva „stvarne ljude“ i „stvarne događaje“ zbog čega se od takvih sjećanja očekuje i stvarna provjerljivost, istinitost. Psihologija nam, s druge strane, uvijek iznova dokazuje, možda nas time i iznenađuje, kako je čak i ta razina sjećanja – unatoč tome što je ukorijenjena u osobnom (ili u svakom slučaju recentnom) iskustvu – nestabilna. Između dvaju polova zastupljenih primjerice spomenutom psihologijom i poviješću, etnologija zauzima specifičan pogled kojim ne želi diskreditirati sjećanje, već naglasiti kako je svaka praksa, kao i svako sjećanje naracija, a ne iznošenje činjenica. Prema takvom shvaćanju naracija sjećanja ne želi se podvrgnuti ispitivanju povijesne vjerodostojnosti. Naracija je svojstvena svakoj pojedinoj osobi koja je stvara i koja je prilagođava u skladu s potrebama trenutka u kojoj nastaje. Individualne prakse, poglede, iskustva, svakodnevicu i druge elemente, znači, uzimamo kao valjani izvor te se posvećujemo smještanju tih iskaza u širi kontekst radije nego valorizaciji i propitivanju istinitosti.

No iako je Assmanovom komunikacijskom sjećanju svojstvena subjektivnost, osobno iskustvo, dijeljenje tog iskustva sa suvremenicima, ono nije uistinu ograničeno tom

kategorijom. Autor napominje kako njegovu srž čini „prostor sjećanja koji je stvoren osobno jamčenim i komuniciranim iskustvom [te koji] odgovara rasponu od tri do četiri generacije“ (ibid.:63).

Osim tog oblika sjećanja, svima je jasno kako u svakodnevici veliku ulogu imaju sjećanja koja nitko od kazivača niti njihovih neposrednih predaka nije doživio. To je kulturno sjećanje koje se „održava kulturnom formacijom (tekstovima, ritualima, spomenicima) i institucionalnom komunikacijom (recitiranjem, praksom, obredom). Njih zovemo 'figurama sjećanja'“ (ibid.:129). Jan Assmann ponovno upućuje na Abya Warburga koji je otoke vremena proširio u prostore „retrospektivne kontemplativnosti“ (ibid.) i čiji je životni projekt bio je usmjeren upravo prema mehanizmu stabilizacije kulturnog sjećanja tisućama godina. Međutim dok je Warburg bio usredotočen na poveznicu između sjećanja i jezika kulturnih formi, Halbwachs je tematizirao odnos između sjećanja i zajednice (ibid.). Jan Assmann zaključuje kako su sva tri elementa – sjećanje, kultura i društvo – važni za razumijevanje kulturnog sjećanja. Činjenica da su u Zapadnoj tradiciji heroji i umjetnici imali posebno pravo na kolektivno sjećanje potkrepljuje Assmannovu pretpostavku o trostranoj relaciji (Russell 2006:793). Kulturno sjećanje je selektivno i kanonizirano, sadrži čvrste objektivizacije, odnosi se na apsolutnu prošlost mitskog pravremena, oslanja se na specijalizirane nositelje tradicije, ostvaruje se ceremonijom, simbolički (ibid.:63). Ono nastaje u institucijama društva i zahtjeva uvjerenje u njihovu ispravnost, za razliku od komunikacijskog sjećanja koje mora biti provjerljivo. Kulturno sjećanje je ključno za uspostavljanje zajedništva i svi nacionalni mitovi su sastavnice kulturnog sjećanja.

Aleida Assmann upozorava, međutim, kako raspravu o sjećanju „moramo početi sa zaboravom [...] Kapacitet memorije ograničen je neuralnim i kulturnim ograničenjima kao što su fokus i pristranost. On je također ograničen psihološkim pritiscima, s učinkom da su bolne ili neprimjerene uspomene skrivene, raseljene, prepisane i eventualno izbrisane. Na razini kulturnog pamćenja postoji slična dinamika na djelu“ (A. Assmann 2008:97). Pri tome ukazuje na dva oblika kulturnog zaborava, jedan više pasivan, drugi aktivan. Pasivno zaboravljanje nije intencionalno, ne uzrokuje ga uništavanje nego gubitak, skrivanje, zanemarivanje, napuštanje. Ono ne rezultira uništavanjem predmeta, nego njihovim izlaskom iz sustava vrijednosti, gubitkom upotrebe i pažnje. Aktivno zaboravljanje, naprotiv, implicira intenciju, uništavanje, tabuizaciju, cenzuru ili pak negiranje (ibid.:98).

Prihvatimo li bimodalnu funkciju kolektivnog pamćenja koju predlaže Assmann, pred nas se postavlja mogućnost preslikavanja tih modaliteta na odnos prema arhitektonskoj

baštini. Osnovno pitanje je postoji li uopće razlika između poimanja i vrednovanja baštine u kontekstima komunikacijskog i kulturnog pamćenja, a slijede i pitanja na koji način se ta razlika ostvaruje i kako to utječe na odnos prema baštini. Vrijeme je temeljna kategorija u konceptima baštine i sjećanja pa se i pokušaj sagledavanja kroz tu kategoriju čini logičnim prvim korakom, no dok se vremenske opreke između bimodalnih polova komunikacijskog i kulturnog pamćenja čine relativno jasnima, utjecaj vremena na poimanje baštine nije jednoznačan. Je li vrijeme uopće instrumentalna kategorija u poimanju nečega baštinom ili je to neka druga kategorija poput upotrebe? Naravno, inzistiranje na jednoznačnom definiranju tvorbe baštine bilo bi borba protiv vjetrenjača, ali gotovo podjednako iluzornim mi se čini pogled koji „priznaje procesualni i dinamički karakter baštine negirajući njen nužni prestanak postojanja te upozorava na kreiranje baštine koja se događa kroz generacije pa tako i danas, u suvremenom svijetu“ (Jelinčić, u: Nikočević et al. 2012:30). Takvo objašnjenje propituje aktere tvorbe baštine te se dotiče pogleda odozdo i odozgo, no inzistiranje na dinamičnom karakteru i dugotrajnoj tvorbi baštine prepušta pitanje vremenskog odnosa prema baštini domeni nejasnoga i neobjašnjivo kompleksnoga. Izrazito teoretski pristup, unatoč etičkoj nadmoći koju možda ima, ne pruža potporu upravljanju baštinom na praktičnoj razini.

Smatram da antropologija sjećanja može pružiti metodološki okvir za sagledavanje tvorbe arhitektonske baštine. Navedenu bimodalnost sjećanja možemo shvatiti kao vrijedan okvir za razmatranje percepcije arhitektonske baštine. Pitanje stvaranja baštine od modernističke arhitekture, smatram, moglo bi biti primjer na kojemu razumijevanje društvenog sjećanja može doprinijeti poimanju vrijednosti baštine. Konzervatorska nastojanja da zaštite modernističku arhitekturu nerijetko u javnosti ne nailaze na potporu čemu materijalno svjedoči loše stanje u kojemu se mnoge građevine, brojne od kojih su upisane na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH. O problematičnom odnosu prema modernističkoj arhitekturi već krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća pisao je Radovan Ivančević (Šlosel 2015:64). Međutim, što ako pitanje starosne vrijednosti iščitamo u kontekstu bimodalnosti sjećanja? Valorizacija modernističke arhitektonske baštine odnosi se najvećim dijelom na ostvarenja iz međuratnog perioda, dakle na razdoblje udaljeno osamdeset do devedeset godina u prošlosti. Njezina vremenska udaljenost podudarna je s rasponom kojega obuhvaća komunikacijsko sjećanje, odnosno tri do četiri generacije što upućuje na to da je „nerazumijevanje“ baštinskih vrijednosti možda rezultat toga da su ta ostvarenja još uvijek dio živog sjećanja. Argument o prelasku iz domene komunikacijskog u domenu kulturnog sjećanja kao uvjeta za stvaranje baštine mogao bi se primijeniti i na jačanje interesa za

modernističku arhitekturu u posljednjem desetljeću, naročito za njezina rana ostvarenja. Smatram da ćemo zbog toga u budućnosti sve rjeđe čuti komentare kako „Više mašte imaju sedmogodišnja djeca sa Lego kockicama [...] Ne vidim nikakvu vrijednost u ostakljenim betonskim kvadrima i kockama“¹⁹. Izjava Karin Šerman, izbornice hrvatskog paviljona na Venecijanskom bijenalu arhitekture 2014. godine, nagovještava obrat u odnosu prema tom dijelu arhitektonskog naslijeđa: „Teza hrvatskog nastupa je da arhitektonski modernizam u našim, lokalnim okvirima ne samo da ne rastače i ne kompromitira prethodno postojeću nacionalnu arhitekturu, nego da, dapače, uslijed niza povijesnih razloga, modernizam sam postaje aktivni graditelj i nositelj ovdašnje kulturne memorije i identiteta“²⁰.

S druge strane, valja imati na umu da istovremeno vrijedi načelo reciprociteta: upravljanje arhitektonskom baštinom je instrument tvorbe sjećanja, ali društveno sjećanje tvori baštinu. Iako ono nije dio standardnog narativa, pojedina konzervatorska razmatranja naglašavaju upravo viđenje prema kojemu je „kultura [...] vitalna u oblikovanju karaktera i izgleda [...] mjesta“ (Larkham 1999:189, prema Cody i Fong 2007:265). Sam smjer strelice može biti okrenut i prema jednoj i drugoj strani, što dovodi do određenog paradoksa. Djelomični odgovor nam nudi jedno od ključnih polazišta antropologije sjećanja koje će u daljnjoj analizi biti jedno od glavnih uporišta, a ono tvrdi da sjećanje nastaje u trenutku prisjećanja, ono je stav prema prošlosti koji se tvori u sadašnjosti (Connerton 2004:9). Isto polazište, smatram, može nam pomoći oko jednog od problema kojim je prožet diskurs o baštini. Usredotočimo li se nakratko na jednostavnu analizu diskursa o „stvaranju“ arhitektonske baštine, odnosno o unapređenju iz domene profanog u društvo graditeljskih ostvarenja kojima se pripisuje veći značaj, uočiti ćemo da mnogi tekstovi prepoznaju baštinsku vrijednost u slavljenom „prenošenju s koljena na koljeno“, prenošenju tradicijskih vrijednosti. Ono što je prethodno već imenovano baštinom postalo je inherentno vrijedno, a svim narednim generacijama predana je zadaća osiguranja da se iste vrijednosti očuvaju i prenose dalje. Naravno, konzervatorski diskurs, kao što ćemo vidjeti, oduvijek je odražavao svojevrsnu unutarnju borbu s pridavanjem inherentnih značajki što se, uz ostalo, odražavalo izmjenom paradigmi. Mnoge od njih okrenule su se vrednovanju dinamičnosti i generalno protoka vremena, no zadaća konzervatora i društva uopće ostaje prijenos niza pridodanih baštinskih kvaliteta.

¹⁹ Komentar na članak: <https://www.telegram.hr/price/pri-kraju-su-neboderi-u-maksimiru-s-mutnom-dozvolom-i-koliko-su-nesretni-uspoređujemo-ih-s-divnim-novim-zgradama-na-dobrom-dolu/> (zadnji pristup 1.5.2019.)

²⁰ <http://pogledaj.to/arhitektura/arhitektonski-modernizam-u-hrvatskoj-ne-rastace-nacionalnu-arhitekturu/> (zadnji pristup 5.5.2019.)

Od arhitektonske baštine, kao i svakog drugog vida baštine, očekuje se povezivanje s prošlošću, što na koncu baštinu čini identifikacijskim elementom. Maurice Halbwachs, međutim, upozorio je na to da „društveno sjećanje, nije lokalizirano i povezano s nekom zajednicom, nego da ono mora biti održavano na životu ritualnim praksama, tradicijama i ponavljanjima“ (Bilsel 2017:4). Antropologija društvenog sjećanja zauzela je pogled prema kojemu je ta spona s poviješću naracija, a samim time je subjektivna i ovisna o kontekstu. Antropolog Paul Connerton zauzeo se upravo za propitivanje smjera i vremena te naracije. Prisjećanje, u ovome kontekstu iščitavanje pamćenja povezanog s arhitektonskom baštinom, je „stav prema određenim povijesnim epizodama koje se iskazuju u sadašnjosti (Connerton 2004:9). Riječ je, dakle, o inverziji poveznice između društva i baštine: radije nego strelica prema suvremenosti, prisjećanje nastaje u sadašnjosti i usmjeruje prema prošlosti. Takav odnos otkriva važnu posljedicu: prisjećanje nastaje u određenoj društvenoj situaciji i ovisno o kontekstu poprima različita značenja.

Iz svakodnevice nam je poznato da se arhitektonska baština uvijek iznova percipira kao jedan od nositelja povijesti. Turistički obilasci povijesnih lokaliteta i arhitektonskih ostataka diljem svijeta postali su *sine qua non* upoznavanja i doticaja s poviješću kako svoje tako i tuđih kultura. Povećano zanimanje za arhitektonsku baštinu otkriva gotovo paradoksalno stanje u kojemu se sjećanje, dakle koncept kojemu je svojstvena individualnost, društvenost, promjenjivost, poistovjećuje s fizičkom građom. Upisivanje društvenog značenja u arhitekturu možemo, dakle, shvatiti kao prevođenje iz fluidnog u solidan medij. Sjećanje tada prestaje biti samo apstraktna ideja te postaje stvarno mjesto na kojemu se iskazuje – mjesto sjećanja. Termin je uveo povjesničar Pierre Nora u knjizi *Lieux de mémoire* u kojoj ga opisuje:

„Ako izraz mjesto sjećanja mora imati službenu definiciju, ona bi trebala biti ovakva: mjesto sjećanja je bilo koja značajna pojava, materijalna ili nematerijalna po prirodi, koja je ljudskom voljom ili učinkom vremena postala simboličkom sastavnicom nasljeđa sjećanja u nekoj zajednici“ (Nora 1996:xvii).

Materijalizacija sjećanja ponovno nas navodi na povezivanje pogleda Halbwachsa i Warburga. U svom slavnom projektu *Mnemosyne Atlas* kojega nije dovršio prije svoje smrti 1929. godine, Warburg je nastojao stvoriti dijalog između kulturne antropologije i povijesti umjetnosti kako bi stvorio sveobuhvatni vizualni sustav referenci u umjetnosti od antike do renesanse. U jednom od pisama iz korespondencije s Franzom Boasom, Aby Warburg raspravlja o dinamici između individualnosti i zajednice:

„U srži, problem utjecaja antike je tek fenomenološki ostatak internog

psihološkog problema; individualno sjećanje slike – slike u najopćenitijem smislu – mora se promatrati u povijesnom kontekstu kao društvena funkcija uzrokovana dinamičkim stanjem pojedinog skupa u vječnoj izmjeni između dinamičkog pražnjenja i namjernog potiskivanja“ (Castelli Guidi 2007:222).

Warburg napominje kako je to tek radna verzija, no neosporno je da perpetuiranu materijalizaciju sjećanja smatra rezultatom odnosa relacije između individualnog i društvenog, a tvorbu sjećanja stavlja u sadašnjicu. Iako sama sintagma društveno sjećanje podrazumijeva određenu skupinu ljudi koja je nečime povezana, očito je da se u svakodnevnoj upotrebi sjećanje može pripisati i pojedincu i skupini.

Indikativno, čini se da je arhitektura tijekom povijesti imala snažnu poveznicu sa sjećanjem i na druge načine osim direktnog, onog koje se odnosi na konkretnu građevinu i njezin kontekst. Umijeće pamćenja, o kojemu je ekstenzivno pisala Frances Amelia Yates (2011[1966]) izgubljena je vještina koja je nekada bila neizostavan alat retora, ali i svih drugih pojedinaca koji su trebali zapamtiti i reproducirati veliku količinu materijala (sjećanja, teksta?). Autorica ne ostavljajući mnogo mjesta sumnji dokazuje kako je tijekom velikog dijela povijesti sjećanje bilo u neraskidivoj vezi s arhitektonskim prostorom, makar nekim zamišljenim. Građevina koju osoba dobro poznaje do u detalje postaje „palača sjećanja“ (ibid.:46,123), imaginarni prostor čijim se sobama i hodnicima pojedinac može kretati i upisivati sjećanje, značenje, tekstove, ali isto tako može „čitati“ ono što je već upisano u njima. Riječ je, dakle, o svojevrsnoj mnemotehnici i nije iznenađujuće da je izgubila na važnosti nakon širenja papira i postupne zamjene govornišтва pisanim tekstom. Ukratko prikazan aspekt uloge arhitekture u sjećanju i prisjećanju udaljava nas od teme budući da se radi o specifičnoj tehnici kojom pojedinac internalizira sjećanje. Međutim, istovremeno nam dokazuje da je arhitektura na više načina pogodna platforma za tvorbu sjećanja. Isprva neobično povezivanje sjećanja i materijalnoga, dakle, i nije pravi paradoks, već, naprotiv, dokaz neraskidive veze bez zbog koje je jedno neodvojivo od drugoga. Maurice Halbwachs posebno je naglašavao tu poveznicu argumentom kako sjećanje preživljava u dugome trajanju (*longue durée*) samo u mjeri u kojoj je „upisano u arhitektonski prostor i mapirano u urbanoj i povijesnoj topografiji“ (Bilsel 2017:1). Budući da je povezanost sjećanja i arhitekture posredovana čovjekovim tjelesnim iskustvom, neizbježno je povezivanje društvenog sjećanja i tjelesnog pamćenja. U podjeli na semantičko i epizodičko pamćenje – koja je česta u psihologiji, a djelomično podudarna s temeljnom podjelom na komunikacijsko i kulturno sjećanje – percepcija tjelesnog sjećanja nije bila konstantna tijekom povijesti. Toma Akvinski

je, primjerice, u knjizi *Summa Theologiae* iznio zaključak kako je semantičko pamćenje najdostojanstvenija forma jer je distinktivno ljudsko i upisano u intelektualnu dušu, dok je epizodičko pamćenje smatrao upisanim u osjetila koja upravljaju tijelom. Halbwachs je, naprotiv, epizodičko pamćenje povezao s umom, a semantičko s tijelom. Rezultat tog obrata – kojega je Halbwachs svojim utjecajnim djelima popularizirao, iako ga nije i započeo – jest taj da je tijekom posljednjeg stoljeća naglasak stavljen na epizodičko pamćenje (Russell 2006:799).

U idućem poglavlju usredotočit ću se na teorijske postavke konzervatorskog djelovanja, kao i njezinu praksu od početaka te struke do danas kako bih analizirao načine na koje se ona u svoje djelovanje inkorporira pojam sjećanja. Zanima me, dakle, na koje načine se koriste termini i koncepti sjećanja, prisjećanja, pamćenja, politike pamćenja, značenja sjećanja i drugi slični termini i ideje kojima je prožeto društvo. Analizirat ću i predstaviti što i na koje načine glavni konzervatorski priručnici govore o sjećanju, pridaju li arhitektonskoj baštini svojstvo nositelja sjećanja te, što nam je naročito zanimljivo u kontekstu istraživanja, prepoznaju li mogućnost izravnog utjecaja na tvorbu sjećanja.

Sjećanje u povijesti i teoriji konzerviranja

„I zašto ljudska djela ne bi bila prolazna kad i sunce koje ih obasjava mora nestati sa svog svoda? Onaj koji ga je stavio na nebeski svod jedini je vladar čije carstvo uopće ne poznaje ruina“²¹

Odnos sjećanja i baštine više puta je naglašen u prethodnim poglavljima, pogotovo iz pozicije etnologije i kulturne antropologije, no u ovome dijelu naglasak će biti na perspektivama konzervatorske teorije. Taj pogled je tim više važan jer se radi o struci kojoj je pridana institucionalizirana moć u pitanjima baštine. Pri tome mislim na moć imenovanja nečega baštinom, a time i oblikovanja odnosa društva prema njoj. To je mehanizam kojega Laurajane Smith naziva autorizirani baštinski diskurs i kojega detaljno analizira u knjizi *Uses of heritage* prilikom čega zaključuje kako je „tehnički proces upravljanja i očuvanja uspostavljen i uokviren [autoriziranim baštinskim diskursom] je sam po sebi kulturni proces koji stvara vrijednost i značenje“ (Smith 2006:88).

Arhitektonski diskurs se, naoko paradoksalno, u većoj mjeri direktno referiraju na vezu između sjećanja i konkretnih građevina, ali i u kontekstu arhitektonskog djelovanja općenito, nego što je to slučaj u konzervatorskom djelovanju, unatoč tome što je ono direktnije povezano s baštinom, a time i sjećanjem. Razlog možemo tražiti u zapažanju da se arhitektonski diskurs uvelike oslanja na valorizaciju vlastitog djelovanja u svrhu društvene dobrobiti, a spomen sjećanja – koje se u praksi često ostvaruje referencama – u tome ima važnu ulogu. Sjećanje je često predstavljeno kao središnja os kreativnog projektantskog procesa, ali i ključan aspekt teorijske razrade, kao što nam sugerira arhitekt Richard Rogers naslovom članka „Belief in the Future is Rooted in the Memory of the Past“ (Rogers 1988), kao i brojni članci iz zbornika *Architecture in Europe: memory and invention since 1968* (Tzonis i Lefaivre 1997) u kojima se suvremena arhitektura propituje kroz oblike odnosa prema sjećanju. Suvremena arhitektura je, dakle, u veliko mjeri preuzela promišljanje sjećanja i odnos prošlosti i sadašnjosti kao alat kreativnosti, dok je konzervatorsko djelovanje nastojalo postići objektivnost u interesu zaštite baštine. Smith argumentira kako „privilegiranje urođene estetske i znanstvene vrijednosti i tjelesnosti naslijeđa prikriva stvarni kulturni i politički rad kojega tvorba baštine radi (Smith 2006:87). Međutim, različiti pristupi unutar teorije konzerviranja unazad dva stoljeća koji se u većoj ili manjoj mjeri direktno odnosili na

²¹ Chateaubriand 2006:39

sjećanje su u stalnoj izmjeni.

Pojedini suvremeni autori pozivaju se na značenje sjećanja za sam predmet konzerviranja. U samoj srži spomenika je doslovno sjećanje, spomen na nešto, kako u hrvatskom jeziku, tako i, primjerice, francuskom i engleskom terminu *monument* (lat. monere – podsjetiti). Razmatranje sjećanja kao nečega povezanog s povijesnim spomenikom bilo je veoma prisutno u konzerviranju tijekom većeg dijela 19. stoljeća, pri čemu treba imati na umu burno povijesno-političko razdoblje nakon Francuske revolucije, ali i širi kontekst pojave romantizma i izazova kojega je ta ideja postavila pred prosvjetiteljstvo i moć razuma. Prosper Mérimée, Glavni nadzornik francuske Službe za povijesne spomenike, spominje 1848. godine povezanost sjećanja i značaja arhitektonske baštine: "povijesnim spomenikom nazivamo građevine ili ruševine koje su po svojoj arhitekturi ili uspomenama koje su s njima povezane predstavljaju umjetnički ili povijesni interes i čije je očuvanje iz tih razloga poželjna" (Murphy 2000:23).

Mériméeova definicija odnosi se na povijesne spomenike, termin kojega je Aubin-Louis Millin prvi koristio u djelu *Recueil d'antiquités nationales* 1790. godine. Razlika između spomenika i povijesnog spomenika u osnovi odražava razvoj institucionalnog konzerviranja. Društvena konstrukcija sjećanja o kojoj je raspravljao Halbwachs nastajala je u stvarnom suživotu ljudi i građevina, neovisno o njihovom stilu i značaju na nacionalnoj razini. Politika konzerviranja, s druge strane, težila je uspostavi *određenog* značenja i stila koji odražava jedinstveno, nacionalno sjećanje. Povjesničar umjetnosti Kevin Murphy na tom tragu upućuje na „nužnost razumijevanja onoga što je Viollet-le-Duc doživio prije više od jednog stoljeća: modernizacija je podrazumijevala novu svijest o povijesti i novi način interakcije s opipljivim ostacima prošlosti“ (Murphy 2000:23). Autor analizom konzervatorskog programa Viollet-le-Duca na crkvi St. Madeleine u Vézelayu prikazuje kako je u okolnostima društvenih promjena započela tvorba povijesnog spomenika, onoga koji je prepoznat kao oporuka važnosti nacije, ali prenosi i izvornu kritiku koju možemo prepoznati kao aktualnu i u današnjici: nastojanje vlasti da se građevinu prikaže nacionalnom vrijednošću istovremeno je rezultiralo slabljenjem njezine lokalne i regionalne važnosti (ibid.:149-153). U promišljanju francuske povijesti, povjesničar Pierre Nora također upućuje na sličan zaključak da nakon što vlast prepozna mjesto sjećanja, postoji tendencija homogenizacije lokalnog sjećanja u svrhu osnaživanja narativa nacionalne povijesti: „U prošlosti je postojala jedna nacionalna povijest i bilo je mnogo zasebnih uspomena. Danas postoji jedno nacionalno sjećanje, ali njegovo jedinstvo proizlazi iz patrimonijalne potražnje koja se stalno širi i traži koherenciju“ (Nora 1996).

Ključna ličnost konzervatorske teorije s prijelaza dvadesetoga stoljeća, austrijski povjesničar umjetnosti Alois Riegl, definirao je povijesne spomenike kao:

„sve ono što je jednom bilo, a danas više nije. Prema najmodernijem shvaćanju s time povezujemo i sljedeću predodžbu: da ono što je jednom bilo više nikada ne može biti i da sve što je jednom bilo tvori nezamjenjiv i neudonjiv dio razvojnoga lanca. Drugim riječima, sve što je uslijedilo uvjetovano je prethodnim i ne bi moglo uslijediti onako kako se uistinu odigralo da nije prethodio onaj prvi dio“ (Riegl 2006:352).

Uspostavljanje intencionalnog spomenika, kojega je Riegl postavlja uz bok spomeniku prožetom starosnom i povijesnom vrijednošću, predstavlja planirano upisivanje komemorativne vrijednosti u objekt čime se utječe na društveno sjećanje.

Teorija i praksa konzervatorstva u prošlom stoljeću uvelike je obilježena međunarodnom institucionalizacijom, osnivanjem odbora na nadnacionalnoj razini te institucija na području kulture koje su počele izlaziti izvan granica koje su prethodne generacije konzervatora ograničavale na bavljenje nacionalnom baštinom. Riječ je, dakle, o promjenama koje se uklapaju u modernistički projekt; on izvire iz nove percepcije svijeta promijenjena u životu jednog naraštaja. Niz uspostave novih međunarodnih institucija koje su zasnovane na tim temeljima slijedio je naročito nakon Drugoga svjetskog rata kada su osnovani UNESCO (1945., *The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), ICOM (1946., *The International Council of Museums*), ICCROM (1956., *The International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*) i ICOMOS (1965., *The International Council on Monuments and Sites*).

S obzirom na veliki utjecaj povelja i zaključaka tih ustanova i odbora, analiza načina na koje one definiraju predmet zaštite, u kojoj mjeri se usredotočuju na materijalne odnosno različite druge vrijednosne aspekte može nam otkriti na koje se načine tijekom dvadesetog stoljeća mijenjala percepcija povezanosti sjećanja i arhitektonske baštine. Povelje koje su obrazložene u idućim paragrafima predstavljaju ključne dokumente koje je moguće shvatiti kao točke obrata i prilagođavanja teorije i prakse konzerviranja novim društvenim paradigmatima.

Prva od velikih međunarodnih povelja bila je ona donesena u sklopu Atenske konferencije održane između 21. i 30. listopada 1931. Atenskom poveljom su definirani zaključci konferencije te objavljene preporuke za zaštitu spomenika kojima se prožima težnja

za univerzalnim pristupom, ujednačavanjem pristupa i poziva se na suradnju među državama članicama Lige naroda. Opća načela usmjerena su na nekoliko aspekata: pravne, tehničke, dokumentacijske kao i moralne. Iako je svaki od njih zanimljiv i poticajan za istraživanje sjećanja u arhitekturi, povelja u svojim člancima ne govori mnogo o tome. Smatram da je povelja, kolikogod bila avangardna u internacionalizaciji, toliko i konzervativna u smislu percepcije spomenika. Spomenička vrijednost, naime, i dalje je inherentna samome spomeniku, prepoznata u očima stručnjaka i kodificirana. Poveljom se imenuju „nacionalni povijesni spomenici“²², no ne preispituje se značenje spomenika za pojedinca i društvo niti njihova uloga u društvenom sjećanju. Ipak, da je riječ o nečemu važnom otkriva briga o unapređenju zakonodavstva od kojega se očekuje da vodi računa o „žrtvama koje vlasnici snose zbog općeg interesa“. Definiranje tog općeg interesa dolazi tek na kraju povelje i to iz donekle neočekivanog, ali razumljivog pogleda. Značenje spomenika odražava se u opasnosti od njegova nestanka! Degradiranje spomenika, naime, predstavlja opasnost od „gubitka svjedočanstva povijesti civilizacije“.²³

Koliko se Atenskoj povelji mora priznati inicijativa u pogledu povezivanja i zajedničkog pristupa, toliko je vidljivo da se u sadržaju ne udaljava od prilično kruto pravno-tehnološkog diskursa. Sam predmet konzerviranja kao i njegovo značenje za društvo ostali su neizrečeni. Uloga konzervatora pritom također ostaje nejasna i svodi se na dokumentiranje i provedbu konzervatorskih radova prema tehnološkim smjernicama. Atenska povelja nastala je u međuratnom periodu, u kontekstu jačanja totalitarizma, prvenstveno u Italiji, domovini konzervatora koji su imali glavnu riječ u stvaranju povelje. U okolnostima naglašene hegemonije propitivanje tvorbe sjećanja i baštine nije bilo niti moguće.

Međutim, kad je 1964. godine donesena Međunarodna povelja o konzerviranju i restauriranju spomenika i spomeničkih cjelina, takozvana Mletačka povelja, konzervatorska paradigma temeljno je promijenjena. Razloge takvom zaokretu moguće je tražiti u suočavanju sa štetama koje je Drugi svjetski rat nanio europskim gradovima, a koje su uvelike nadmašile stradanja uzrokovana Prvim svjetskim ratom. Drugi svjetski rat je, za razliku od Prvoga, tijekom kojega je ratovanje uglavnom i dalje bilo izmješteno na granična blatna polja, rezultirao stradanjima povijesnih gradova te rušenjem ne samo važnih nacionalnih spomenika nego i svakodnevnog ambijenta. Rezultat novog tipa ratovanja nije bilo uništavanje samo

²² Atenska povelja, (preveo Marko Špikić ?)

²³ Atenska povelja, članak 8, stavka b. U izvorniku formulirano „testimonies of all ages of civilisation“, (prijevod?)

građevina, već i društvenih vrijednosti koje su u njima upisane. Povratak izgnanika u stradale gradove u kojima su vlastite domove i svakodnevne ambijente pronalazili u ruševinama nije predstavljao samo materijalni i financijski gubitak nego i gubitak mjesta sjećanja. Mletačka povelja označila je obrat kojim se počelo odgovarati na spoznaje o važnosti baštine za cjelokupno društvo.

Preambula Mletačke povelje uspostavlja ton koji će postati dominantan diskurs konzervatorskog djelovanja tijekom narednih desetljeća: „Prožeti porukom iz prošlosti, povijesni spomenici naraštaja ljudi do naših dana ostaju živući svjedoci svojih prastarih predaja. Ljudi postaju svjesniji jedinstva ljudskih vrijednosti i stare spomenike smatraju zajedničkom baštinom. Prepoznata je zajednička odgovornost njihova čuvanja za buduće naraštaje. Naša je dužnost da ih predamo u potpunom bogatstvu njihove autentičnosti“²⁴ Diskurs povelje spomeničke vrijednosti decidirano smatra naslijeđem iz prošlosti; spomenik je postao „svjedok predaje“, „neodvojiv od povijesti“, „umjetnički i historijski dokaz“, „svjedok povijesti“. Uloga promatrača je da uživa u onome što je iz prošlosti do njega došlo i uče iz poruke iz prošlosti te je zbog toga zaštita značenja spomenika postala prioritet.

Čini se, međutim, da je neuspjeli pokušaj definiranja nositelja tog značenja ostavio obrat nedorečenim. Značenje se nastojalo naći u materijalu, odnosno „poštivanju izvorne građe i autentičnih dokumenata“. Neautentična građa odnosno zamijene nestalih dijelova, preporučuje članak 12., moraju se razlikovati od izvornog materijala kako ne bi predstavljale krivotvorine. Napokon, konzerviranje ima zadatak očuvati spomenik, „a da se pritom nikada ne izmijeni njegovo značenje.“ U ovom kontekstu dva su temeljna problema takvog viđenja. Prvi se tiče pravocrtnog, linearnog shvaćanja sjećanja. Arhitektonskoj baštini dana je uloga posrednika između povijesti i sadašnjosti, trebala je prenijeti poruku iz prošlosti i biti podsjetnik. Njoj su nekada u prošlosti pridodane vrijednosti koje ona neokrnjene čuva do suvremenosti i predaje društvu. U prethodnom poglavlju bilo je više riječi o tome kako antropologija sjećanja pretpostavlja drugačiji pogled koji inzistira na dijalektici između prošlosti i sadašnjosti. Drugi problem je podjednako zanimljiv te postavlja podjednaka ograničenja: vrijednosti baštine smatraju se inherentnima i nepromjenjivima; značenje se prenosi samo u jednome pravcu i na nama je da jednoznačno dekodiramo poruku. Drugim riječima, pojedinačni promatrač se, kao i društvo, svodi na primatelja informacije, a zanemaruje se njegova uloga u stvaranju značenja, time i kreiranju baštine.

²⁴ Mletačka povelja, 1964., preambula. (prijevod?)

Navedeni problemi nisu mogli dugo ostati prikriveni i već je u idućem desetljeću, 1975. godine donesena Amsterdamska deklaracija koja je ponovila veliki skok u konzervatorskoj paradigmi. Prethodna deklaracija, potvrđena u Veneciji 1964. godine promijenila je odnos prema značenju i vrednovanju arhitektonske baštine, no, kao što smo vidjeli, nastavila je praksu profesionalizacije, pogleda odozgo i prijenos značenja u jednome smjeru, pri čemu je sjećanje shvaćeno kao svjedočanstvo prošlosti. Nova deklaracija, s druge strane, u velikoj mjeri dotiče se upravo tih, uvjetno rečeno, nedostataka i nastoji ih adresirati. Takvu promjenu paradigme, smatram, možemo protumačiti u kontekstu poststrukturalizma koji je kasnih šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća u društvene znanosti unio želju za propitivanjem odnosa prema subjektu i znanju. Uistinu, osvrnemo li se na prethodne povelje, među konceptima ćemo uočiti generalno binaran odnos: propadanje–restauriranje, povijest–sadašnjost, struka–društvo, novi materijal–autentični materijal i slično. Njima dominira strukturalistički pogled utemeljen na analogiji s lingvističkim strukturalizmom koji je uvelike obilježio humanističke i društvene discipline u prethodnim desetljećima. Amsterdamska deklaracija u tom pogledu predstavlja veliku prekretnicu. Samo poimanje baštine okrenulo se od onoga koje ju percipira kao konstantu prema poimanju baštine kao varijable, zavisne vrijednosti. Arhitektonska baština, napominje deklaracija, „pruža svojim narodima svijest o zajedničkoj povijesti i zajedničkoj budućnosti“, čime je naglašena želja za ispisivanjem zajedničke prošlosti zemalja koje su tada bile u sastavu Europske ekonomske zajednice i učvršćivanje europskog identiteta. No, ta svijest ne leži u samoj baštini, nego je rezultat interakcije s njom – nezavisna varijabla postali su, po prvi puta, ljudi, korisnici, društvo u cijelosti, ali i pojedinci. „Arhitektonska baština“, napominje se u povelji, „preživjet će samo ako će je cijeniti javnost, a posebno mlađi naraštaj“, njezine vrijednosti ovisne su o zajednici, ali isto vrijedi i u drugome smjeru, „praktičan način buđenja zanimanja za kulturu kod ljudi može imati znatnu društvenu korist“. Stoga je lako razumjeti naglasak stavljen na svakodnevno, ljudsku dimenziju i dokazivanje kako se „povijesnim građevinama mogu pružiti nove namjene koje odgovaraju potrebama suvremenog društva“.

Njome, s druge strane, još uvijek nije bila jasno adresirana uloga konzervatora u tvorbi sjećanja. Konzervatorsko djelovanje usmjereno je isključivo na budućnost, opstanak građevina i njihovih prepoznatih vrijednosti – „budućnost se ne može niti ne smije graditi na štetu prošlosti“ upozorava deklaracija. I dok je naglasak po prvi puta stavljen na važnost sudjelovanja građana u integriranom konzerviranju, idealna uloga konzervatora i dalje je naglašeno objektivna. Međutim povezivanjem etnološkog i kulturnoantropološkog shvaćanja

baštine i tvorbe sjećanja s konzervatorskom teorijom i praksom, prethodno upozorenje moglo bi se postaviti i u suprotnome smjeru – prošlost se ne može niti ne smije graditi na štetu budućnosti.

Do sada smo vidjeli kako se kroz povijesti konzerviranja mijenjala percepcija arhitektonske baštine, njezinog značenja, a na koncu i same uloge baštine. Iako međunarodne povelje zbog same svoje namjene ne predstavljaju pokušaj teorijske razrade, upravo zbog njihove sveobuhvatnosti i općenitosti možemo ih shvatiti kao esenciju konzervatorske doktrine. No, nakon razmatranja povelja preostalo zaključiti sa suvremenim tendencijama u konzerviranju. Bez sigurnosti koju bi veći vremenski odmak zasigurno ponudio, u pluralizmu teorijskih pristupa nije lako svesti suvremenu teoriju konzervatorskog djelovanja na zajednički nazivnik. Međutim, u radovima teoretičara posljednjih par desetljeća dominira rasprava o sličnim aspektima. Jukka Jokilehto govori o „promjeni ciljeva u odnosu na tradicionalni 'popravak'“ do koje je došlo zbog „fundamentalne promjene vrijednosti u suvremenom društvu, paradigme temeljene na relativizmu i na novom poimanju povijesnosti“ čime se referira na utjecaj poststrukturalizma (Jokilehto 2011:295). Aspekti koje autor navodi su univerzalna vrijednost, autentičnost, integritet i tvrda znanost, a varijacije istih temeljnih pojmova koriste i Bernard Fielden (2003), Salvador Muñoz Viñas (2005) i Miles Glendinning (2013).

Mnogostruki pogledi različitih disciplina koji se sve snažnije očituju u teoriji konzerviranja odaju dojam izgubljenosti u odnosu na prethode paradigme, ali moguće je argumentirati kako izostanak (samo)uvjerenosti u ispravnost nadomještaju jačim naglaskom na društvenim aspektima baštine. Rečenice Franka Matera uvjerljivo podsjećaju kako je krajnja zadaća konzervatorskog djelovanja očuvanje sjećanja i značenja:

„Na površini, konzervatorsko djelovanje se bavi zaštitom povijesnih i umjetničkih djela od gubitka i oštećenja kako bi mogli nastaviti inspirirati, opominjati [...] ili jednostavno pružati iste ili različite namjene u sadašnjosti. Mi se zalažemo za očuvanje jer predmeti i mjesta sadrže važne informacije, asocijacije i značenja; jer utjelovljuju društveno i kulturno pamćenje koje će, ako se izgubi, učiniti svijet manje razumljivim“ (Matero 2011:XVI).

Studija slučaja: crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi

„Sretnoga li doba i sretnih stoljeća, kojima stari nadjenuše ime zlatno!“²⁵

Čazmi sam prilazio s jugozapadne strane, cestom iz smjera Ivanić Grada. Jedini prethodni put kada sam posjetio taj grad, došao sam, naprotiv, cestom koja u Čazmu vodi s jugoistočne strane. Bilo je to u proljeće 2015. godine kada smo se u sklopu terenske nastave u taj grad zaputili s profesorima s Katedre za zaštitu kulturne baštine. Tom prilikom najprije smo obišli ostatke srednjevjekovnog grada Garić-grada skrivenog u unutrašnjosti Moslavačke gore, zatim posjetili Spomenik revolucije naroda Moslavine Dušana Džamonje na Podgariću te smo se, naposljetku, uskom cestom bez prometa uputili prema Čazmi. I tada sam, baš kao i nakon toga, gledajući geografsku kartu razmišljao o neobičnoj poziciji toga grada. U središtu kraja u kojemu nema drugih gradova te veličine, Čazma mi je u obje prilike djelovala izolirano, ali zbog četiriju cesta koje prilaze gradu iz nasuprotnih pravaca, istovremeno odaje dojam središta. Podjednako udaljena od povijesnih gradova Vrbovca, Ivanić Grada odnosno Kloštar Ivanića i Garić Grada, Čazma me, nakon neizbježnog povezivanja s autobusnim prijevoznikom koji je postao dio suvremene predaje, asocira upravo na zagrebačku biskupiju. Ulazeći u grad u nedjeljno jutro, već iz veće udaljenosti mogao sam primijetiti kako iz ravne ceste izranjaju vršci zvonika crkve Svete Magdalene. I prije nego što sam zaključio da je uistinu riječ o crkvi koja je ujedno i cilj ovog puta, vršci zvonika pretvorili su se u dva puna zvonika bijele boje, a ubrzo se ispod njih pojavilo i samo pročelje ciglene boje. Došavši u samo središte grada, na svojevrsni trg koji se proteže ispred crkve počeo sam stjecati dojam o vizurama koje sam do tog trenutka vidio, o onome što uočavam na trgu, o crkvi i njenom položaju unutar grada (Slika 1). Dok sam tražio slobodno mjesto za parkirati automobil, počeo sam biti pomalo razočaran i nervozan. Naime, bila je nedjelja prijevodne i iako sam pretpostavljao da neće biti mnogo ljudi u centru grada, ipak me iznenadilo to što nisam vidio nikoga osim konobara i nekolicine gostiju u dva-tri kafića (Slika 2). Ipak, budući da sam htio posjetiti crkvu upravo za vrijeme nedjeljne mise, nisam se obeshrabrio, već sam došao do savršenog novog pročelja, pritisnuo veliku kvaku i pogurnuo teška drvena vrata. Nasmijao sam se uz uzdah dok mi je kamen pado s vrata. Crkva je bila prepuna ljudi, gotovo se nisam mogao probiti dalje od samih vrata i narteksa. Moj ulazak u crkvu poklopio se s pružanjem znaka mira i prije nego što sam se snašao, dok sam još bio gotovo na samim vratima, ljudi

²⁵ Cervantes y Saavedra 1958[1605]:104

oko mene pružali su mi ruku.

Od Kaptola do Osmanlija: srednjovjekovna povijest Čazme

Iako se o povijesti grada Čazme pisalo relativno često, naročito u historiografskim i povjesnoumjetničkim studijama, redovito je riječ o konciznim tekstovima koji se pozivaju na ograničen broj pisanih dokumenata i arheoloških nalaza. Prvi cjeloviti prikaz grada uspješno je ostvaren monografijom *Čazma 1226.-1976.* u kojoj su autori različitih društvenih i humanističkih disciplina iznijeli analize pojedinih aspekata povijesti i života grada od kojih su mnogi prethodno bili nepoznati kako lokalnoj tako i široj zajednici. Slični pothvati, u ponešto izmijenjenim ili ažuriranim oblicima, rezultirali su monografijama *Čazma u prošlom mileniju* (Pandurić, Škrabe 2001) te *Čazma 1226.-1996.* (Rudež 1996). Uz njih je, dakako, objavljeno više članaka s polja muzeologije, arhitekture, povijesti i povijesti umjetnosti od kojih se većina bavi temama vezanima uz srednjovjekovnu povijest grada. Godine 2007. Ana Azinović Bebek obranila je magistarski rad o detaljnim arheološkim istraživanjima u crkvi i pritom otkrivenim nalazima, kao i arheološki utemeljenim zaključcima o ranoj fazi izgradnje. Dosad najsveobuhvatnije djelo o biskupskom posjedu na području Čazme te Čazmanskome kaptolu je doktorska disertacija povjesničarke umjetnosti Maje Cepetić Rogić iz 2016. godine kojim je sustavno predstavljen razvoj kulturno-povijesnog krajolika biskupskih posjeda Dubrava, Ivanić i Čazma u 12. i 13. stoljeću. Literatura o crkvi i Čazmi isprva će biti izvor informacija kojima ću predstaviti povijesni slijed događaja koji su obilježili povijest grada, ali u idućim cjelinama bit će i temelj za analizu diskursa.

Od prvog spomena grada, povijest Čazme neodjeljiva je od povijesti Zagreba, odnosno Zagrebačke biskupije. Stoljećima je, od samog osnutka pa sve do propasti tijekom Osmanske okupacije, bila je usko povezana s crkvom, ne samo kao sjedište nekoliko redovničkih zajednica, već i kao rezidencija zagrebačkog biskupa. Kada je 1094. godine²⁶ kralj Ladislav u Zagrebu osnovao biskupiju podario ju je podanicima i dobrima na posjedu Dubravi. Iz nekoliko dvanaestostoljetnih isprava koje opisuju granice posjeda moguće je zaključiti kako je riječ o posjedu koji obuhvaća velika područja koja će kasnije postati tri zasebna biskupska posjeda Dubrave, Čazme i Ivanić Grada (Cepetić Rogić 2016:5-6). Isprava kralja Emerika iz

²⁶ Godina 1094. postala je uvriježena u domaćoj historiografiji kao vrijeme osnutka Zagrebačke biskupije, iako je točan trenutak utemeljenja nepoznat. Najstarija sačuvani dokument koji svjedoči osnutku biskupije je isprava ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. godine prema kojoj je za osnutak Zagrebačke biskupije zaslužan kralj Ladislav I. koji je umro 1095. godine, čime je određen *terminus ante quem*.

1201. godine potvrđuje biskupske posjede, među kojima je ovoga puta čazmanski posjed odvojen od Dubravskoga²⁷.

O veličini, izgledu i funkciji Čazme i čazmanskog posjeda prije nego što li je, najkasnije do vremena nastanka Emerikove isprave izdvojen iz velikog Dubravskog posjeda ne doznajemo ništa iz sačuvanih izvora. Za pretpostaviti je kako je za osnutak zasebnog posjeda i administrativnog središta u Čazmi bilo potrebno imati utvrđeno naselje, no povijesni izvori jasno upućuju na to kako današnja Čazme nije na mjestu prvobitnog naselja. O Staroj Čazmi (*Chasma Vetus*) njemu je sačuvano vrlo malo indikacija, no pretpostavlja se da je bilo na mjestu današnjeg lokaliteta Ivanska, a mjesto je stradalo 1223. godine kada ga je vojskom napao zagrebački biskup Stjepan I. (1215.-1225.). Uloga Stare Čazme u kontekstu zagrebačke biskupije i povijesti dvanaestog stoljeća još nije potpuno razjašnjena. Maja Cepetić Rogić je detaljno obrazložila historiografsko pitanje povezivanja Stare Čazme s pismima pape Honorija III. iz 1223. godine i spomenom zagonetnog Kaptola *de Ceresmen* (Cepetić Rogić 2016:11-13). Pojedini autori su na temelju tih dokumenata predložili zaključak kako je već na području Stare Čazme postojao Kaptol, no to pitanje ostaje otvoreno i nije ga moguće argumentirano potvrditi bez multidisciplinarnih istraživanja.

Kada je biskup Stjepan I. dvije godine kasnije umro, njegov nasljednik, Stjepan II. (1225.-1247.)²⁸ započeo je obnovu sjedišta čazmanskog posjeda i osnovao Novu Čazmu (*Chasma Novus*) te u nju prenio sjedište arhiđakonata čime je započelo razdoblje u povijesti grada koje se danas prepoznaje kao „zlatno razdoblje“. Najstariji sačuvani spomen Nove Čazme, time i današnje Čazme koja je od tada sačuvala kontinuitet naseljenosti, pojavljuje se u dokumentu o osnutku Zbornog kaptola iz 1232. godine²⁹. U idućim desetljećima, za vrijeme uprave i utjecaja biskupa Stjepana II. Čazma je sigurno bilo užurbano gradilište i važno mjesto na području središnje Hrvatske (Dobronić u: Batelja et al. 1995:43-45). Osnovane su dvije crkve, kolegijalna crkva sv. Duha i dominikanska samostanska crkva Sv. Marije Magdalene, kurije i biskupska palača (Buturac 1979:68), a Zborni kaptol Svetog Duha (*Capitulum Collegiate ecclesie Sancti Spiritus de Chasma*) dobio je status pomoćnog sjedišta Zagrebačke biskupije. Kasnijim donacijama Čazmanski kaptol je dodatno osnažio i proširio svoje posjede, međutim takav povijesni razvoj i dalje ne odgovara na pitanje zašto je utjecajni

²⁷ Maja Cepetić Rogić (2016:7) pritom navodi kako je „većina granica posjeda Čazma iz 1201. godine preuzet iz isprave izdane godinu ranije, 1200., kojom Emerik također potvrđuje zagrebačkom biskupu posjed Čazmu“.

²⁸ Biografije Stjepana I. i Stjepana II. Babonića <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=977> (zadnji pregled 18.1.2019.)

²⁹ O osnutku i različitim datacijama (1225.) ?

biskup pažnju usmjerio upravo na Čazmu i u njoj ustanovio novi centar Biskupije. Povjesničari koji su se bavili poviješću biskupije i grada Čazme nastojali su to objasniti različitim argumentima.

Prvi argument, na kojega se u diskursu o povijesti Čazme često poziva, ukazuje na strateški položaj grada unutar kraljevine. Prema toj tezi, naime, glavnina komunikacija između hrvatskog i ugarskog dijela kraljevine tekla je putem dvaju pravaca. Jedan je povezivao Ugarsku, Križevce i Zagreb te vodio prema Rijeci, dok je drugi, istočniji pravac, prolazio kroz Koprivnicu, Čazmu, Sisak i Topusko te vodio do Knina i Splita na jugu. Pojedini popularni izvori imenuju taj pravac čazmanskom cestom i daju mu primat nad onime koji je preko Zagreba vodio prema Rijeci jer „bolje povezuje sjevernu i južnu Hrvatsku“³⁰. Stručna istraživanja tezu argumentiraju time da su se lokalne srednjovjekovne prometne trase nastavljale su se na one antičke. Područje grada Čazme bilo je od antike prometno čvorište „vicinalne prometne mreže s ulogom povezivanja dva glavna transverzalna antička prometna pravca – sjevernog uz Dravu i južnog uz Savu“ te je tu ulogu zadržalo i u srednjem vijeku što objašnjava rast i razvoj grada (Cepetić Rogić 2016:10).

Drugi argument koji se u radovima spominje napominje kako je Nova Čazma zbog centralnijeg položaja bila mjesto iz kojega je bilo lakše upravljati biskupijom. (Buturac 1979:67). Naime, biskup je u široj okolici imao više posjeda kojima je, pretpostavlja se, mogao lakše upravljati iz Čazme. Donekle povezan s ovim je i treći argument koji se u literaturi spominje, a on se poziva na ispravu kojom je 1232. godine osnovan Čazmanski Kaptol. Isprava navodi kako je razlog osnutka grada vršenje bogoslužja, ali i nastojanje da se stanovništvo vjerski i kulturno zaostalog kraja poduči i uzdigne (Buturac 1979:68). Prosvjetiteljski argument ponavlja i Matijević Sokol (2011:4) navodeći kako je „osnivanje Kaptola na jednom neurbaniziranom području, među zaostalim i neobrazovanim stanovništvom, moglo biti potaknuto namjerom da novoosnovano i urbanizirano naselje s kaptolom i prepoziturom bude jedna vrsta početka bolje razine života, širenja pismenosti i sveukupnoga prosvjećivanja stanovništva“. Povjesničarka umjetnosti Irena Ravlić u diplomskome radu (2014:13-14), naprotiv, kritički propituje navedene argumente, naročito altruistički motiv biskupa koji želi unaprijediti zaostali kraj, i smatra ih „više općim mjestima, nego kao stvarni povod i objektivni razlog koji stoji iza osnivanja ovog Kaptola“.

Uspon Čazme, na koncu, potrebno je smjestiti i u širi kontekst kulturne povijesti

³⁰ <https://www.wikiwand.com/hr/%C4%8Cazma> (zadnji pregled 30.1.2019.)

srednjovjekovlja. Američki povjesničar Charles H. Haskins popularizirao je u prvoj polovici dvadesetog stoljeća takozvanu renesansu dvanaestog stoljeća koja je na temeljima otkrića u tehnologiji, znanosti, filozofiji, geografiji, kao i stabilnim klimatskim uvjetima itd. rezultirala ekonomskom, političkom i društvenom transformacijom Europe. Te promjene na području Hrvatske moguće je zapaziti od vremena vladavine kralja Bele III. (1173.-1196.) koji je jednoznačno orijentirao kraljevinu prema Zapadu čime je započet dolazak kolonista koji je dosegnuo vrhunac sredinom 13. stoljeća (Cepetić i Goss 2010:184). Bogata Zagrebačka biskupija koja je prihode dobivala s vrlo velikih posjeda morala je osjetiti pozitivan utjecaj takvih ekonomskih i društvenih promjena. U tom kontekstu se osnivanje Kaptola uistinu može shvatiti kao odjek transformacija koje su trebale unaprijediti svijet. Kakve god su bile okolnosti i razlozi za jačanje biskupskog sjedišta u Čazmi, nepobitno je da je ono imalo vrlo važnu ulogu u hrvatskoj povijesti te da ju je zadržalo sve do širenja Osmanskog carstva. Iako je značaj grada u srednjovjekovlju najvećim dijelom proizlazio iz njegove uloge biskupske rezidencije i središta imućne provincije, Čazma je imala status slobodnog kraljevskog grada i vlastitu upravu, a bila je i trgovinsko središte.

Na područje Čazme Osmanlije su došli već 1476. godine, a sam grad uništen je u 1544. godine. Opasnost od sukoba s Osmanskim carstvom potaknula je čazmanske dominikance na napuštanje grada 1537. godine, a trostoljetno zlatno razdoblje Čazme završilo je 1548. godine odlaskom Zbornog Kaptola (Štrk 2011:43-45). U narednim godinama u Čazmi je uspostavljena kratkotrajna Osmanska uprava, međutim već 1559. godine grad je ponovno uništen i napušten, a nakon odlaska Osmanlija, grad više nije dosegao važnost koju je imao tijekom srednjega vijeka.

Crkva Sv. Marije Magdalene

Crkva Sv. Marije Magdalene centralni je motiv koji se proteže cijelim spektrom raznovrsnih vidova kojima se grad prezentira. Međutim, prije nego li se upustimo dublje u odnos te građevine i sjećanja osvrnut ću se na dva aspekta važna prije svega za povjesnoumjetničku analizu: povijest njezina postojanja, faza i promjena te arhitektonski opis. Ti aspekti bit će nam neophodni u narednim dijelovima za razumijevanje narativa i tvorbe sjećanja.

Kao što je i povijest Čazme usko povezana sa Zagrebom, tako je i crkva Sv. Marije Magdalene od samoga osnutka neodvojiva od konteksta zagrebačke biskupije. Crkva je u

velikoj mjeri bila zalog političkog plana biskupa Stjepana II i potkralja Kolomana, zagovornika spajanja Zagrebačke biskupije i Splitske nadbiskupije, procesa u kojemu bi Čazma zauzela važno, možda i vodeće mjesto.

Podizanju same crkve prethodili su, međutim, turbulentni događaji koje je 1223. godine započeo biskupov istoimeni prethodnik, Stjepan I, vojnim napadom na Staru Čazmu i uništavanjem crkve Sv. Ivana. Kada je Stjepan II Babonić 1225. pokrenuo obnovu grada, dio programa bio je i pozivanje reda Sv. Dominika te gradnja samostana i crkve Sv. Marije Magdalene. Istraživači se nisu složili oko točnog vremena dolaska dominikanaca u Čazmu, no predloženo je razdoblje između 1229. godine i kraja prve polovice stoljeća. O osnutku crkve svjedoči zapis kojega prenosi Ivan Krstitelj Tkalčić: „*Dominus Stephanus Secundus, qui dicitur fuisse solempnis homo. Hic plures ecclesias in Episcopatu fecit edificari et specialiter capitulum Chasmense et preposituram chasmensem ipse constituit et dotavit et ipsam ecclesiam fecit edificari et etiam ecclesiam Beatae Mariae Magdalенаe in Chasma [...]*“ (Tkalčić 1874:6). Čini se da je izgradnja crkve brzo napredovala i da je dovršena prije prolaska Mongola 1241. godine. Prema nekim istraživačima, međutim, crkva izvorno nije imala današnje dimenzije, nego je u nekoliko navrata pregrađivana i proširivana (Slika 4).

Više istraživača potvrdila je postojanje nekoliko različitih etapa u povijesti građevine. Prema Zorislavu Horvatu prvotna crkva bila je, jednobrodna, imala je dva zvonika i svetište, a kasnije je proširena (Horvat 1980:9). Josip Stošić iznosi dvije hipoteze o razvojnim fazama crkve. Prema prvoj je crkva već i prije Tatarske okupacije bila pregrađena te je tom prilikom produžena prema istoku i dodan joj je transept, dok je nakon provale proširena na današnja tri broda. Kasnija hipoteza definira samo dvije razvojne faze s jednostavnom jednobrodnom crkvom prije Tatarske okupacije te proširenjem i produženjem na današnje gabarite nakon tog povijesnog trenutka (Stošić 2001:70-71).

Vidljive su, dakle, dvije različite hipoteze o razvitku građevine. Obje gledaju prolazak Tatarske vojske na putu prema istočnoj jadranskoj obali kao cezuru u povijesti Čazme, a time i same dominikanske crkve. Hipotezu o ranom proširenju prije 1241. godine podupire i Vjekoslav Štrk (Štrk 2012:26), no u praksi je teško zamisliti da je crkva u periodu od deset do petnaest godina mogla biti ne samo izgrađena, nego i povećana u tolikoj mjeri. U svakom slučaju, nakon prestanka opasnosti od Tatarske okupacije crkva je proširena i poprimila tlocrt koji se od tada nije značajnije mijenjao. Istraživači se, međutim, ne dotiču direktno pitanja okolnosti proširenja crkve nakon prolaska opasnosti. Herceg Koloman je umro, a politički program spajanja biskupija time je morao oslabiti budući da biskup Stjepan II. više nije imao

podršku Hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. koji se nakon povlačenja Tatara posvetio obračunu s ugarskim plemstvom. Iako se pretpostavke različitih autora odnose na istu građevinu, razlike u hipotezama možemo u određenoj mjeri opravdati novim arheološkim i konzervatorskim istraživanjima kojima su unaprijeđene spoznaje o njoj. Međutim, smjele hipoteze nisu mogle biti samo dedukcija temeljena na istraživanjima, nego dijelom i odraz želja autorā. Novijim, mnogo cjelovitijim istraživanjima na crkvi pokazalo se da mnoge ranije pretpostavke nisu opravdane materijalnim dokazima (Slika 5).

Kraj zlatnom dobu Čazme nije nastupio iznenada nego je on najavljen prvim dolaskom Osmanske vojske na područje oko Čazme 1476. godine. Ipak, grad je preživio rane napade sve do 1532. godine kada je započelo razdoblje od nekoliko desetljeća tijekom kojih je Osmanska vojska više puta opsjedala i uništavala grad. Potkraj 16. stoljeća Čazma je vraćena pod upravu Zagrebačke biskupije, no crkva Sv. Duha je u međuvremenu bila uništena, a crkva Sv. Marije Magdalene je oštećena. Pitanje očuvanja crkve protumačeno je argumentom „da je dominikanska crkva bila mauzolej hercega Kolomana te kako je upravo zbog činjenice da Osmanlije nikada nisu rušile grobna mjesta ostala sačuvana“ (Stošić 2001:71).

Druga prekretnica u povijesti kako Čazme i crkve, dogodila se u siječnju 1699. godina kada su Mirom u Srijemskim Karlovcima Ugarskoj vraćena okupirana područja, između ostalih uključujući i bliske Slavoniju i Banovinu. Iako je sama Čazma već više od stoljeća bila napuštena, ovim mirom osigurana je dugotrajna sigurnost i u okolnim krajevima, a time je i grad dobio priliku za obnovu. Glavni izvori za povijest u 17. i 18. stoljeću su vizitacije koje, uz ostalo, opisuju stanje crkve Sv. Marije Magdalene. Ona je bila oštećena, no sačuvana je od uništenja. Stošić (1991:3) napominje kako je u narednom stoljeću bila popravljena, ali bez većih preinaka. Prva od vizitacija, ona iz 1679. godine, opisuje crkvu navodeći, uz ostalo, kako je imala dva zvonika. Tim opisom potvrđeno je postojanje dvaju zvonika iz ranih graditeljskih faza crkve. Vizitacije, usto, daju informacije o tome kako je crkva u narednom periodu bila popravljana. Navode se obnova svoda u svetištu i transeptu, zamjena rozete na bočnom brodu prozorom i oslikavanje unutrašnjosti (ibid.:3).

Do sada smo vidjeli kako se je crkva prošla kroz obnove nakon dva razorna povijesna događaja – stihijskog prolaska Tatara i osmanske okupacije. Isto tako, vidjeli smo kako su događaji rezultirali različitim pristupima u održavanju građevine – dok je neposredno nakon prvog događaja crkva pregrađena i uvelike povećana, a Čazma sačuvala važnu ulogu, drugi događaj praktično je poništio funkciju grada zbog čega se nije pristupilo kompletnoj obnovi crkve. Oštećena srednjovjekovna struktura zadržana je u idućem stoljeću da bi tek tijekom 18.

stoljeća započeli su novi radovi kojima je uvelike promijenjen njezin unutrašnji, ali i vanjski izgled: svod crkve je u potpunosti obnovljen, srednjovjekovni lučni prozori zamijenjeni su tipološki novim, baroknim prozorima, pod je nanovo popločen, ispod središnjeg broda je ugrađena kripa, a podignut je i novi kor (Stošić 1991:3-4). Crkveni inventar također je zamijenjen prikladnim baroknim stilom, a ugrađene su i orgulje koje su danas također zaštićeno kulturno dobro³¹ (Slika 6).

Crkva je relativno velikih dimenzija, ukupne duljine od 42 metara i širine 17,5 metara. Tlocrt otkriva razmjerno pravilnu, uzdužno simetričnu prostornu organizaciju (Slika 4). U osnovi se lako iščitava oblik latinskog križa duljine šest traveja. U duljini prva tri polja crkva je jednobrodna, treći travej flankiran je dvama tornjevima dok je u duljini idućih dvaju traveja crkva je trobrodna s travejima bočnih brodova polovične širine u usporedbi s onima u glavnome brodu. Posljednje, šesto polje lađe ujedno je i križište lažnog transepta. Krakovi transepta zapravo su dvije pobočne kapele koje stvaraju dojam transepta. Iza križišta se nalazi svetište dimenzija 7 x 5 metara koje je od lađe odijeljeno jednostavnim trijumfalnim lukom bez profilacija. Iz južnog zida svetišta ulazi se u izduženu sakristiju. Sva polja su križno svođena, a u crkvenoj lađi svod je dodatno naglašen pojasnicama. Dimenzije lađe su 36 x 9 metara, a bočnih brodova 15 x 5 metara.

Pogled na zapadno pročelje (Slika 19) otkriva simetričnu kompoziciju sa tijelom crkve u sredini koje je desetak metara iza linije pročelja flankirano parom zvonika. Oni su zaključeni relativno visokim, zatvorenim metalnim kapama koje čine otprilike jednu trećinu ukupne visine. Središnja trećina perforirana je prozorima u dvije razine – u donjoj razini manjima, a u gornjoj znatno većim monoforama iznad kojih su satovi. Naposljetku, donja razina oba zvonika rastvorena je dvama monoforama. One su relativno nisko postavljene i blago su pomaknute od središnje osi zvonika.

Sâmo zapadno pročelje crkve je vrlo plošno, naglašeno jedino profilacijama rozete i portala. Rozeta dominira pročeljem i zauzima velik dio gornje zone. Promjer rozete je 6,2 metra te je izrađena od glatkog svijetlog kamena. Vanjski kameni rub je, gledajući izvana prema unutra, ukrašen nizom polukružnih profilacija, jednostavnim okruglim otvorima malih dimenzija te trolisnim uzorkom u kamenu. Cijela unutrašnjost rozete je podijeljenom u manje staklene plohe i to u tri koncentrična kruga u kojima se ponavljaju tri uzorka.

³¹ Orgulje su upisane u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao pojedinačno pokretno kulturno dobro pod oznakom Z-40.

Portal je jednostavan, u crkvu uvodi preko tri stepenice, a glavni dekorativni elementi su mu dva para stupova s jednostavnim kapitelima i polukružni profilirani lukovi koji se nastavljaju na stupove. Skulpturalne lunete i bilo kakvih drugih plastičnih dekorativnih elemenata nema, no dekorativnost je u velikoj mjeri postignuta pravilno klesanim ugaonim kamenjem svijetle boje.

Građevina je najvećim dijelom izgrađena od opeke, a samo detalji poput ugaonog kamenja, vijenca, portala i sl. su nisu izvedeni u tom materijalu. Gradnja u opeci karakteristična je i za druge crkve u biskupskim provincijama, no one gotovo sve potječu s kraja 15. i početka 16. stoljeća, dok je čazmanska dominikanska crkva toj praksi prethodila više od dva stoljeća (Horvat 1996/1997:108). Uporaba cigle na području Čazme započela je, dakle, mnogo ranije nego u okolnim gradovima i tradicija njezine uporabe nastavila se u narednim stoljećima, posebno početkom 16. stoljeća. Renesansni dekorativni cigleni fragmenti pronađeni arheološkim istraživanjima nedaleko od crkve ukazuju na direktne veze kontinentalne Hrvatske s sjevernotalijanskim umjetničkim krugom iz kojega su motivi potekli (Šourek 2009:37-46).

Kako je na prethodnim stranicama predstavljeno, Čazmanska crkva Sv. Marije Magdalene započela je svoju bogatu povijest u prvoj polovici 13. stoljeća, a u idućim stoljećima je nekoliko puta bila dograđivana ili preoblikovana. Dok je prva ključna obnova uslijedila neposredno nakon prolaska Mongolske vojske kroz hrvatske krajeve, drugo veliko preoblikovanje uslijedilo je nakon više od stoljeća zapuštenosti i manjih popravaka. Izmijenjeno naličje, ali i unutrašnjost crkve, obilježilo je crkvu u idućim stoljećima i u takvom obliku dočekala je dvadeseto stoljeće i rast interesa za istraživanjem njezine povjesnoumjetničke vrijednosti, a na poslijetku i najnovije doba u kojemu su se intenzivirali konzervatorski radovi.

Iz suvremene perspektive uistinu je lako steći dojam kako je crkva „bila oduvijek u središtu interesa istraživača“³², no unatoč tome, taj interes imao je svoj početak u određenome trenutku. Građevinu je u znanstvenu literaturu uveo Gjuro Szabo koji ju je u *Katoličkom listu* 1916. godine opisao kao gotičku dominikansku crkvu s obilježjima cistercijske arhitekture (Horvat 1979:138), a fotografije koje je snimio 1916. godine svjedočanstvo su nekadašnjeg izgleda građevine i čuvaju se u fototeci Ministarstva kulture RH. Od prvih stručnih

³² Iz „Promemorije o dosadašnjim istraživanjima i tijeku sanacionih radova“ 2001

istraživanja početkom prošloga stoljeća, dakle, četverokutno svetište relativno malenih dimenzija predstavljalo je polazišnu točku. Druga velika ličnost povijesti umjetnosti i konzervatorskog djelovanja iz prve polovine prošloga stoljeća, Artur Schneider, 1939. godine je također fotografski snimio građevinu te se fotografije čuvaju u njegovoj zbirci u Stossmayerovoj galeriji.

Ponovno jačanje interesa lako je uočiti sedamdesetih godina prošloga stoljeća, vezano uz obilježavanje 750. obljetnice osnivanja Čazme i zbornik radova koji je tom prigodom objavljen. Anđela Horvat i Doris Baričević pripremile su priloge o povijesti i arhitekturi crkve te o njezinom baroknom interijeru (Horvat 1979:137-151; Baričević 1979:153-186). Osim same obljetnice, treba imati na umu da su nešto ranije, 1971. godine, na crkvi bili provedeni konzervatorski radovi koje je vodio Ž. Filipec iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (Horvat 1980:5). Anđela Horvat pozvala se na otkrića do kojih došlo tijekom radova i proširila Szabovu evaluaciju građevine: „Nakon novih otkrića i spoznaja moramo je drugačije vrednovati. Jer uza sve to što je u detaljima prisutna gotika, u osnovnoj koncepciji kod nje prevladava romanika, pa tako tu crkvu u Čazmi možemo smatrati najvećom sačuvanom crkvom prijelaznog stila u kontinentalnom dijelu Hrvatske“ (Horvat 1975:12). U kasnijim radovima u kojima se nastojalo prikazati cjelokupnu povijest građevine, Anđela Horvat se podjednako bavila i baroknom fazom koja je tada na građevini bila dominantna. Autorice su na temelju zapisa iz kanonskih vizitacija upotpunile znanja o obnovi iz 17. stoljeća, kao i događajima poput požara koji je zahvatio crkvu između 1715. i 1720. te u potpunosti uništio inventar (Horvat 1979:140).

Međutim dok su navedena istraživanja bila ograničena na formalnu analizu, sačuvane pisane izvore, a u manjoj mjeri i istraživačke konzervatorske radove, od ranih devedesetih godina započinje niz detaljnijih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i značajnih intervencija koji u etapama traje do danas, a nastaviti će se i u narednim godinama.

Godine 1990. započelo je sustavno istraživanje koje je vodio Institut za povijest umjetnosti, na čelu sa Josipom Stošićem. Elaborat je ugovorom između tadašnje Samoupravne zajednice kulture i informacija općine Čazma i Instituta za povijest umjetnosti trebao uključivati opis i dokumentaciju postojećeg stanja, valorizaciju i prijedlog programa istraživanja župne crkve. Rezultati istraživanja objavljeni su već iduće godine elaboratom *Župna crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi – spomenik kulture „0“ kategorije* čije autorstvo nose Josip Stošić i Davorin Stepinac (1991). Iz studije možemo zaključiti kako su istraživači prvenstveno bili motivirani definiranjem faza izgradnje građevine i njihovim vrednovanjem.

Iznesen je zaključak o šest različitih faza izgradnje od kojih je kao najdominantnija vrednovana srednjovjekovna. Volumen srednjovjekovne crkve, koji je nastao kroz tri faze, u potpunosti je sačuvan na temelju čega su autori predložili da se taj volumen istakne i prezentira, no istovremeno je predloženo da se sačuva barokni interijer te ne mijenja visina tornjeva koji su u jednoj od kasnijih faza povišeni.

Zaključci ovog istraživanja izneseni su vrlo direktno i uvjereno, ne ostavljajući mnogo mjesta sumnjama te je istraživanje postalo referentnom točkom za sva iduća istraživanja, ali i za popularizaciju povijesti župne crkve i Čazme u cijelosti. S druge strane, novijim istraživanjima neke od teza su dovedene u pitanje, a stvorene su i nove pretpostavke. Dojam kojega sam stekao na terenskom istraživanju je da se dio aktera uključenih u konzervatorske radove kritički odnosi prema informacijama i tezama iznesenima u toj studiji, no, isto tako, da su studija i njezini zaključci poznati nekim stanovnicima i za zajednicu predstavljaju prijelomno istraživanje kojim je otkrivena vrijednost crkve.

Autori su na temelju analizi razvojnih faza rezimirali kako su: „svi prostori i volumeni srednjovjekovne građevine u obliku nakon treće etape izgradnje sačuvani gotovo u potpunosti“ te iznijeli određenu valorizaciju kako je „prvotna romanička crkva rijedak primjer građevine, u hrvatskoj jedini, gdje se krila istočnog transepta izdižu u tornjeve“ (Stošić 1991). Smatram, međutim, da elaboratom nije iznesena kvalitetno argumentirana valorizacija povijesnih slojeva građevine. Jedina direktna valorizacija tiče se „neostilskog oblikovanja“ i intervencija kojim su se „degradirale mnoge vrijednosti oblikovanja građevine u ranijim periodima“, dok su intervencije iz prethodnih razvojnih faza samo su implicitno pozitivno vrednovane, uključujući barokno svođenje (ibid.). Vrijednosti pojedinih etapa djeluju proizvoljno odabrane te, unatoč autorovom stavu kako je „iz opisa sačuvanosti i definicije vrijednosti pojedinih etapa izgradnje očito koje od njih treba preferirati pri definiranju koncepta prezentacije“, isti opis može biti iskorišten kao argument za potpuno različite koncepte. Odabir elemenata predloženih za prezentaciju nakon restauriranja načelno je pod utjecajem ideje o prezentaciji svih slojeva, no istovremeno je jasna prednost dana srednjovjekovnom *volumenu* ispred historicističkog *stanja*.

Motivacija za istraživačke i dokumentacijske, a kasnije i konzervatorske radove, također nije direktno iznesena. U elaboratu se spominju određeni problemi poput vlaženja, no stvaran poticaj je prezentacija kojom „bi bila optimalno sačuvana povijesna svjedočanstva i umjetničke vrijednosti spomenika“ (ibid.). Povijesna svjedočanstva su, dakako, implicitno relativan termin. Povijesna svjedočanstva koja je crkva prenosila zajednici nisu se odnosila na

srednjovjekovnu povijest. Ipak, povjesničari umjetnosti i konzervatori uključeni u istraživanje prednost su pridavali „maksimalno vrijednom [...] i gotovo u punoj mjeri sačuvanom romaničkom [sic.] sloju“ (ibid.), sloju koji je do tada zajednici bio nepoznat.

Unutrašnjost građevine je arheološki detaljno istražena projektom Hrvatskog restauratorskog zavoda iz 2003., nastavljenim 2005. godine kojega je vodila Tatjana Pleše. Crkva je najvećim dijelom istražena, a rezultati projekta nude važne informacije o njezinoj povijesti. U perimetru glavnoga broda, bočnih brodova i transepta (pobočnih kapela) pronađeni su i definirani masivni temelji zapad građevine na osnovu kojih se mogla definirati pretpostavka o tlocrtnoj dispoziciji iz faze koja je prethodila pregradnji u trobrodnu crkva (Slika 5). Istraživanje, također, upućuje da zapadni dio, kojega je Stošić smatrao dijelom prvobitne crkve, ne počiva na istim temeljima. Umjesto toga, crkva je prema zapadu bila zaključena pravokutnim pretprostorom građenim u isto vrijeme kao i ostatak crkve (Pleše 2005:98).

U listopadu 2005. godine crkva je proglašena zaštićenim kulturnim dobrom rješenjem Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine i upisano pod oznakom Z-2309³³.

Konzervatorski odjel u Bjelovaru 1. listopada 2015. izdaje „prethodno odobrenje Župi sv. Marije Magdalene za rekonstrukciju [sic] zapadnog pročelja Crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi, prema Građevinskom projektu [...] iz kolovoza 2015. godine te izvedbenom projektu – Detalji kamenih elemenata [...] iz 2012. godine³⁴. Komparacija fotografija pročelja prije, tijekom i po završetku radova (Slika 7, Slika 8, Slika 9) prikazuju njihov opseg. Pročelje je izvedeno u opeci i neće biti ožbukano. Oko polovice visine pročelja uočljiva je vrlo blaga promjena u boji opeke koja upućuje na razlikovanje izvornog i novog materijala. Naime, tijekom povišenja krovišta i gradnje rozete pročelje je rastvoreno, a potom sazidano oko rozete. Svi pronađeni kameni elementi uklonjeni su i zamijenjeni novoisklesanim elementima. Radovi na ostatku građevine nastaviti će se u narednim godinama. Brojni nalazi u zidnome plaštu ukazuju na iznimnu složenost u prezentaciji građevine (Slika 14Slika 15,Slika 16Slika 17). Za razliku od zapadnog pročelja, ostale vanjske zidne plohe bit će ožbukane, s iznimkom nekoliko metara sjevernog i južnog pročelja od zapada prema istoku. Ti dijelovi planiraju se također prezentirati u izvornom nežbukanom izgledu, a služili bi kao prijelazna zona kako bi se promatraču sugeriralo da je i ostatak građevine bio takav. Takva prezentacija odabrana je

³³ Konzervatorski odjel u Bjelovaru, Z-2309, Klasa: UP/I612-08/05-06/1259 Ur. broj: 532-04-01-1/4-05-2 od 8. studenog 2005.

³⁴ Konzervatorski odjel u Bjelovaru, Z-2309, rješenje od 1. listopada 2015.

kao kompromis radi financijskih razloga, s obzirom na to da je cijena uređenja zida od opeke veća od žbukanja.³⁵

Rasprava oko izvornog izgleda rozete, za čiju rekonstrukciju nije pronađeno dovoljno elemenata, bila je u središtu konzervatorskih postupaka od otkrića fragmenata 1999. godine. Vladimir Goss i Maja Cepetić kontekstualizirali su čazmansku rozetu unutar kraljevske radionice Andrije II., pri čemu su komparirali dva mišljenja. Prema preporukama Instituta za povijest umjetnosti, rozeta je bila tipa kotača s osam krakova koji povezuju unutarnji i vanjski krug, a kakav je prisutan u kraljevskoj radionici u Ostrogonu (Slika 10). Autori, međutim, smatraju kako je na temelju pronađenih ulomaka vjerojatnija sličnost s tipom rozete na južnom transeptu katedrale u Bambergu, (Slika 11) a potkrepljuju tezu dokazanim boravkom majstora iz Bamberga u Jáku i pretpostavku kako je kralj Andrija II. „bio spreman dijeliti svoje umjetnike [...] sa svojim bivšim komornikom, Stjepanom II. [...] u važnom političkom projektu koji je uključivao Čazmu“ (Cepetić i Goss 2010:186-187).

Naracije stanovnika o cjelokupnom razdoblju različitih istraživačkih i konzervatorsko-restauratorskih radova na crkvi u narativu stanovnika uvelike se razlikuju. Na jednome kraju spektra je primjerice kazivanje starijeg gospodina (r. 1947.) prema kojemu crkva:

„Nije puno drugačije izgledala, ove ciglice su podzidane sa strane i to, fugirano, unutra isto je obnavljano, još i sad se obnavlja, oltar se sad uređuje. Ma mogla se i fasada staviti, ali to ne dopuštaju ovi...konzervatori. Da se ništa ne obnavlja. Čuva se kakva je bila, samo neke stvari se obnavljaju i tako.“

Narativ mlađeg sugovornika (r. 1990.), naprotiv, odražava upravo izvođenje radova kao karakteristično stanje crkve:

„To što se stalno uređuje crkva izvana, to je nekako baš obilježilo crkvu, stalno su neki radovi na njoj. To je baš dugo, pa malo iznutra, pa malo ovak, pa onak. Pa se dugo, skoro deset godina skoro niš nije diralo opće i onda sad odjednom je nešto uređeno. Sad malo ljepše izgleda, ali stalno nešto rade na uređenju. Pa sad kad su već krenuli.... Sad je jedan dio lijep, drugi je ružan. Mislim ružan, i to je lijepo, ima taj štih. Ali sad ova prednja strana lijepo izgleda s tom...kako se zove? Da, rozeta“.

Čest dio narativa je financiranje radova, koje predstavlja sporno mjesto. Neki stanovnici

³⁵ Iz razgovora s gospodinom Milanom Pezeljem, načelnikom Konzervatorskog odjela Bjelovaru.

grada, bilo da posjećuju crkvu ili ne, kritički se usredotočuju na cijenu radova podrazumijevajući da je to trošak lokalne zajednice. Ipak, uvid u financiranje projekta otkriva da je učešće grada i župe vrlo maleno u odnosu na financiranje putem Ministarstva kulture.³⁶

„Pa ja nemam ništa protiv, nek se obnavlja. Ali sve su to naši novci kaj je najgorje. Pa bar da kad radiš napraviš dobro pa da je mir. Radili su onu rozetu, ulazna vrata, prednju stranu“ (kazivačica).

„Ljude uglavnom smeta što to toliko košta. Zašto nisu mogli staviti obične prozore, zašto je portal morao biti toliko skup, zašto samo ne prefarbaju, u tom smislu. To je naš problem. Obično svećenik obavijesti što se radi i kakvo je financijsko stanje. Iako župa plaća najmanje za radove“ (kazivač, r. 1988.).

U prethodnim cjelinama ukratko je predstavljena povijest grada Čazme, a potom i njezine župne crkve. Brojni autori, čije sam radove u tu svrhu koristio, temeljito su istražili različite povijesne i materijalne izvore, no moje nastojanje nije bilo prenijeti sve činjenice i pretpostavke koje oni iznose, već prikazati načine na koje se prikazuje povijest. Odabir fokusa i narativnih strategija u istraživanju i pisanju o crkvi i gradu nisu odvojeni od „stvarne“ percepcije nego imaju veliku ulogu u tvorbi narativa. U idućem ću se poglavlju, dakle, radije nego analizom činjenica, baviti tvorbom narativa različitih aktera.

Tvorba sjećanja

Biskupska rezidencija

Suvremeni narativ medija, lokalne samouprave, istraživača iz različitih disciplina – u manjoj mjeri i stanovnika s kojima sam razgovarao – o Čazmi priča je o prošlosti. Naglašavanje starine i kontinuiteta česta je strategija predstavljanja različitih gradova kojom se naglašava njihova važnost, hrabrost, vještina opstanka i ističu različite druge kvalitete kojima se grad ponosi. Čazma ne odudara od tog narativa, ona je „staro naselje“, „povijesni gradić“ koji je „svojevremeno“, „u prošlosti“ odigrao veliku ulogu³⁷. Zlatno doba postalo je motiv koji se perpetuira u pričama o gradu. Smatram da tome pogoduje i generalni diskurs relativno malobrojnih povijesnih pregleda o Čazmi koji rijetko donose različite podatke ili očišta. Nedostatak izvora koji bi objasnili povijesne okolnosti nadoknađen je narativom o neobičnom uspjehu i važnosti Čazme u srednjem vijeku. Na određeni način, ponavljanje

³⁶ Konzervatorski odjel u Bjelovaru, signatura Z-2309

³⁷ Dio analize odnosi se na jedinice navedene u popisu literature pod internetskim izvorima 13-28.

spekulativnih argumenata i manjak podataka potpomogli su stvaranju mita o zlatnom razdoblju Čazme. S obzirom na to da institucionalizirani povijesni diskurs ne navodi mnogo crtica iz povijesti, imena stanovnika i slične članovi zajednice učvrstili su narativ o zlatnom dobu koji je prožet kulturnim sjećanjem. U tom vremenu radnje, idealiziranoj „burnoj i sjajnoj prošlosti“ koja uistinu odiše mističnošću, narativ o Čazmi govori nam da je ona imala „širok značaj“, „stratešku ulogu“, bila „sjecište puteva“.

Jedna od često spominjanih tema koja upotpunjuje sliku o povijesnoj važnosti je kraljevska sahrana koja se odigrala u Čazmi. Ova je tema usko povezana s prethodnima, odnosno sa zlatnim razdobljem i važnom ulogom u prošlosti te njima pridodaje narativ o obrani od stranih osvajača, ali treba je sagledati u kontekstu političkih okolnosti u prvoj polovici 13. stoljeća. Naime, Koloman (1208.-1241.), mlađi brat Ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. nosio je titulu *dux totius Sclavoniae*, odnosno kao herceg (potkralj) vladao je područjem današnje Hrvatske (Šišić 2004:190-193). U odlučujućoj bitci na rijeci Šaju Koloman je ranjen te je pobjegao u Slavoniju i utočištu našao u Čazmi. Budući da je biskup Stjepan II bio usko povezan s kraljevskom obitelji kojoj je prethodno služio kao dvorski kancelar Kolomanova oca Andrije II., traženje utočišta na Stjepanovom posjedu razumljivo je. O događaju je nedugo kasnije detaljno pisao suvremenik, Toma Arhiđakon koji napominje kako je Koloman nakon bitke s Mongolima „blaženo otišao s ovoga svijeta Gospodinu“ te da je „pokopan u samostanu braće propovjednika kod Čazme i ukopan u skrovitom mauzoleju“ (Toma Arhiđakon 2003:243). Svjedočanstvo na taj događaj sačuvano je kroz naredna stoljeća i „ponovno pronađeno“ 1859. godine kada je prilikom popravaka kod crkve uočen dio kamene nadgrobne ploče ukrašene poprsjem viteza s kacigom i krunom. Ivan Kukuljević Sakcinski prenio je uklesani natpis HIC IAC ... CHOLOMANUS R. ANO DI MCCXL^o I CL (Kukuljević Sakcinski 1891:30). Ploča je, međutim, nedugo poslije „opet po nemarnosti izgubljena“, postavši žrtvom loših političkih odnosa Hrvatske i Mađarske.

Motiv Kolomanove smrti postao je neizostavan dio narativa o crkvi sv. Marije Magdalene, ne samo u popularnim internetskim člancima nego i stručnoj i znanstvenoj literaturi. Pretpostavljena grobnica vrlo često se navodi kao razlog opstanka crkve tijekom otomanske opsade koja je rezultirala uništenjem ostatka grada, uključujući srednjovjekovnu utvrdnu nedaleko od crkve. Kao razlog pošteđe crkve popularan je postao motiv grobnice i otomanske prakse prema kojoj su grobnice velikaša ili vojskovođa ostavljane netaknute. Blagodat velikaške grobnice koja je zaslužna za kontinuitet postojanja građevine spomenuta je vrlo afirmativno u tekstovima Josipa Stošića iz 1991. i 2001. godine, iako u starijoj

literaturi, uključujući navedene enciklopedijske zapise, nije bila dio standardnog narativa o crkvi. Danas je grobnica gotovo bez iznimke zastupljena u internetskim člancima, ali i u načinu na koji se grad predstavlja, primjerice u letku Turističke zajednice Moslavine – Čazma, koji navodi kako je „konačni oblik trobrodne crkve dvostrukog latinskog križa dobila dogradnjom nakon tatarske provale zaslugom kralja Bele IV. Arpadovića, koji ju je dao dograditi kao spomen na voljenog mlađeg brata Kolomana“ (Kruljac-Sever i Štrk 2013). Isti letak ponavlja pretpostavku o poštedit crkve „jer je bila mauzolej značajnoga vojskovođe – hercega Kolomana“ (ibid.). Hercegova grobnica je, dakle, postala razlog ne samo za opstanak crkve tijekom turske okupacije, nego i za povećanje prvobitne crkve i zadobivanje izgleda koji se danas valorizira kao najznačajniji povijesni sloj. Tijekom opsežnih arheoloških istraživanja provedenih 2003. i 2005. godine, kojima je istražen najveći dio unutrašnjosti crkve, obrađeno je 136 grobnih ukopa, no tim iskapanjima nije potvrđena pretpostavka da je u crkvi pokopan herceg Koloman (Azinović Bebek 2007:6-7).

Ipak, povezanost hercega Kolomana i Čazme, međutim, nije ograničena na njegovu smrt, nego se odnosi na dugotrajniji i sveobuhvatniji proces kojega je Koloman započeo, ali zbog Tatarskog osvajanja nikada nije ostvaren³⁸. Radi se o procesu kojega je Koloman pokrenuo zajedno sa Stjepanom II., a koji je trebao rezultirati spajanjem Zagrebačke biskupije i Splitske nadbiskupije te premještanjem sjedišta nadbiskupije iz Splita u Zagreb (Dujmović i Jukić 2010). Takvo spajanje i premještanje nadbiskupije zasigurno bi podrazumijevalo veliku moć zagrebačkog biskupa i spremnost institucija. Neki autori, stoga, građevinski procvat u Čazmi smatraju svojevrsnim polaganjem temelja za takav politički proces (Goss 2008:421).

Narativ o biskupu Stjepanu II. i hercegu Kolomanu, međutim, potvrđuje se više na razini nacionalne povijesti i službene prezentacije grada. U kazivanjima nekih kazivača te povijesne figure nisu u prvome planu. Čine se, radije, kao imena koja se trebaju spomenuti u predstavljanju grada, ali zahtijevaju pretragu sjećanja. S druge strane, u jednome kazivanju te povijesne ličnosti ističu se te povezuju povijest i sadašnjost grada, naglašavajući kulturno sjećanje:

„Sama ta bitka i cijela priča oko toga, meni je to toliko bajkovito, toliko snažno. On se usudio, i to s hrvatskim ratnicima, usudio boriti s Tatarima od kojih su svi bježali. Sama ta činjenica mi je toliko snažna da mislim da je dostojan bar

³⁸ U relativno recentnom periodu više znanstvenih radova bavilo se upravo političkim djelovanjem Stjepana II. i Kolomana primarno iz povijesne (Basić 2006, Goss 2008, Goss 2010), ali i povjesnoumjetničke perspektive (Dujmović i Jukić 2010).

neakvog spomenika. Sama crkva je sačuvana zbog njega, jer Turci nisu uništavali mauzoleje vojskovođa. [O Stjepanu II.] Nema ploče, ničega o njemu, a on je osoba koja je baš napravila puno za Čazmu. Napravila Čazmu! Čazmanci nemaju pojma tko je biskup Stjepan II“ (kazivač, r. 1988.).

Zlatno doba

Popularizacija lokalne povijesti i tvorba sjećanja odozgo prema dolje nije, dakako, novost u Čazmi. Dio zbornika *Čazma 1226-1976*, „Vodič kroz povijest Čazme“ Mihajla Bradića, primjerice, tiskan je i zasebno kao separat od šesnaest stranica. Možemo pretpostaviti da je relativno jednostavan i direktan tekst, koji ne ostavlja mnogo mjesta preispitivanju povijesnih podataka, u obliku separata bio namijenjen stanovnicima kako bi se ponudila jasna, gotovo kanonizirana povijest grada.

Pogled na stručne radove dostupne na Portalu hrvatskih znanstvenih i stručnih radova nakon pretrage ključne riječi „Čazma“ daje sedamdeset i pet rezultata kojima dominiraju naslovi i teme vezane uz srednjovjekovnu povijest i umjetnost. Međutim, među prvih dvadesetak članaka u repozitoriju crkva se spominje samo u kontekstu barokne opreme crkve – orgulja i skulptura³⁹. Do prekretnice je došlo krajem osamdesetih godina kada su se redovito počeli objavljivati članci koji su se direktno bavili čazmanskim srednjovjekovljem. Mnogi od njih bili su radovi Vjekoslava Štrka, arheologa i kustosa Zavičajnog i Gradskog muzeja u Čazmi, kasnije i ravnatelja Centra za kulturu Čazma⁴⁰ koji je krajem osamdesetih te u prvoj polovici devedesetih godina redovito pisao o arheološkim nalazima u crkvi i urbanoj cjelini grada. Stariji članci u repozitoriju, naprotiv, odnose se prvenstveno na gospodarstvo primarni i sekundarni sektor gospodarstva, a takve teme u posljednjim desetljećima su rijetke u usporedbi s člancima o sakralnoj povijesti, umjetnosti i arhitekturi. Te razlike djelomično dokazuju da zlatno doba nije inherentno obilježje, već rezultat duha vremena.

Zlatno doba danas se, u određenoj mjeri, oživljava manifestacijama koje stanovnike grada i okolice, kao i posjetitelje koji se njima nastoje privući, podsjećaju da se nalaze u gradu koji je nekada u povijesti odigrao veliku ulogu. Najznačajnija od njih je međunarodni atletski supermaraton nazvan „Od Kaptola do Kaptola“, „najduža cestovna atletska utrka u Hrvatskoj duga 61km i 350m i među najstarijim sportskim manifestacijama u državi. Trči se od 1976.

³⁹ MEDAR, Jagoda. 1983. „Čazmanske orgulje“. *Informatica museologica* 14(1-2): 38-39; BARIČEVIĆ, Doris. 1987. „Dominus sculptor Stephano Szeverin Srisiensis“. *Peristil* 30(1): 81-102.

⁴⁰ <https://www.cazma.hr/vijesti/in-memoriam-vjekoslav-strk-28-7-1949-3-10-2018/> (zadnji pregled 27.4.2019.)

godine i samo se jedne godine nije održala, zbog neposredne ratne opasnosti⁴¹. Povezivanje sjedišta zagrebačke biskupije, kako u nazivu tako i stvarnom utrkom, podsjeća sudionike i promatrače na tu povijesnu činjenicu. Iako je sjećanje na srednjovjekovlje teško povezati sa suvremenim materijalima i bojama trkačke odjeće, na samome kraju manifestacije to povijesno razdoblje evocira se jednim hibridnim događajem - moto alkom (Slika 28). Karnevalska povorka također je nakratko oživjela srednjovjekovlje kada se centrom grada – među grupama zubića, vila i superjunaka – prošetala četa sačinjena od mladih kraljeva, vitezova i templara (Slika 29). Unatoč tim primjerima, kazivači napominju kako se trenutno ne održavaju manifestacije koje bi se direktno referirale na srednjovjekovnu povijest grada, međutim primjeri iz brojnih drugih gradova ukazuju na njihovo rastuće prisustvo i ulogu u lokalnim zajednicama, stoga je moguće da će se u budućnosti takve vrste javnih događanja odvijati i u Čazmi. Cam Bilsel napominje kako su „nove forme komemoracije poput performativnih povijesnih odigravanja u javnome prostoru ili novih medija zamijenile arhitekturu kao temelj društvenog sjećanja“ (Bilsel 2017:7). Uistinu, takav pomak se može kontekstualizirati promjenom društvene paradigme na što su ukazivale brojne društvene znanosti, posebno one čija su razmatranja vezana uz turizam. Antropologija društvenog sjećanja, s druge strane, ukazuje na postojanje takvih praksi u prošlosti, stoga mi se čini kako bi prikladniji zaključak bio jedan o obratu smjera u kojemu se stvaraju temelji društvenog sjećanja. Dok je monumentalna arhitektura alat u domeni politike pamćenja odnosno pogleda odozgo, kultura sjećanja nastaje odozdo i oslanja se na performativno, ritualno, osobno. Izostanak manifestacija direktno usmjerenih na srednjovjekovno „zlatno doba“ prema kazivačima oslikava stanje u gradu gdje lokalna uprava ima druge prioritete, a u zajednici nema dovoljno aktivnijih ili mlađih pojedinaca koji bi iznijeli takav program, iako postoji određen interes za takvom prezentacijom povijesti.

Sjećanje na zlatno doba, dakle, postoji među nekim stanovnicima, iako se ne obilježava (dakle i ne tvori) direktno manifestacijama. Generalni dojam koji proizlazi iz narativa stanovnika jest da je to sjećanje naučeno kao informacija, radije nego li kroz osobno iskustvo ili doticaj s nečime što bi bilo vektor tog sjećanja. Kazivači su, primjerice, rekli kako: „su istraživali“, „našli su stare stvari“, „kažu da je bio puno veći grad nego danas“ itd. Narativ o povijesnoj važnosti grada u određenoj mjeri samim stanovnicima je nov. Takvo stanje potencira se sučeljavanjem središnjih vrijednosti iz relativno nedavne prošlosti i sadašnjosti. S jedne strane je prijevoznčko poduzeće Čazmatrans koje je u prošlosti zapošljavalo većinu

⁴¹ <https://www.cazma.hr/sport/supermaraton/> (zadnji pregled 16.3.2019.)

stanovništva i bilo ponos grada, a s druge strane naglasak na povijesnome i kulturološkom značaju Čazme. Dok je Čazmatrans iznenada postao simbolom zastarjele tehnologije i prežetak socijalizma, grad se okrenuo stvaranju novog identifikacijskog faktora, a župna crkva Sv. Marije Magdalene postala je materijalni nositelj tog „novog“ identiteta (Slika 30).

Jedinstvena crkva

Centralni položaj crkve, ne samo u fizičkom pogledu, već i u samom identitetu grada zauzima župna crkva. Sam izgled crkve, međutim, utječe na percepciju spomenika u povijesnome kontekstu. Navod iz prologa monografije povodom 770. obljetnice grada koja je objavljena prije restauratorskih radova (Rudež 1996:7) ponovno nas vraća na pitanje identiteta i sjećanja koje se ostvaruje arhitektonskom baštinom: „Svakako da najdragocjeniji dragulj ovog grada i kraja, upravo njegov zaštitni znak, znak identiteta – predstavlja *Crkva sv. Marije Magdalene*, u svjetskim razmjerima jedinstveni barokni spomenik sakralne baštine sa svojim oltarima, orguljama i propovjedaonicama.“ Crkva je očito shvaćena prema svome izgledu kao barokna, no istodobno je simbol zlatnog doba koje je započelo kojih pet stoljeća ranije. Relativno slaba posvećenost samoj građevini u monografijama iz 1979. i 1996. godine suprotstavlja se velikoj pažnji koja je pridana baroknoj unutrašnjosti i opremi crkve, primjerice studijom Doris Baričević koja ukazuje na vrijednost baroknog inventara „koji daje svojevrsan pregled domaćih kiparskih dostignuća u 18. stoljeću“ (Baričević 1996:61). Iako treba imati na umu razlike u konzervatorskim koncepcijama u odnosu na nepokretnu i pokretnu (naročito sakralnu) baštinu, župna crkva u Čazmi indicira na različiti potencijal u kontekstu tvorbe sjećanja.

Crkva Sv. Marije Magdalene isprepletena je kroz većinu narativa o Čazmu, od službenog, javnog predstavljanja grada i gradske povijesti sve do osobnih narativa stanovnika. Ali vrijednost crkve prepoznata je na različitim razinama, od osobne i lokalne do nacionalne. Na razini crkvene uprave, primjerice, crkva predstavlja posebnu vrijednost nadležne biskupije, što prepoznaju kazivači: „biskupu je važna naša crkva jer je jedina tako važna u biskupiji“ (kazivač r. 1988.). Na institucionalnoj razini, Čazmu vizualno reprezentira gradski grb na kojemu su prikazane ruševine srednjovjekovne utvrde, a iza njih, u središtu kompozicije, stoji crkva (

Slika 20). Prikaz crkve, međutim, ne odgovara njezinom stvarnom izgledu. Usporedba s povijesnim fotografijama vrlo brzo otkriva da je prikaz na grbu s baroknim portalom, slijepim lukovima i lezenama koje dijele pročelje u tri vertikalne osi vrlo vjeran izgledu crkve prije

restauratorskih radova. Građevine su čest motiv grbova hrvatskih gradova⁴², no često se radi o idealiziranim prikazima koji više asociraju na lokalnu graditeljsku baštinu nego što bi realistično prikazivali određenu građevinu. Čazmanski grb ne samo da prikazuje izgled stvarne građevine (barem izgled iz nedavne prošlosti) nego je i među desetak grbova koji u sebi sadrže motiv crkve.⁴³ Uz nedavno završeno restauriranje pročelja crkve, nameće se pitanje što će biti s grbom grada? Budući da je crkva bila realistično prikazana (dok ruševine tvrđave svakako to nisu bile), postoji li tendencija 'ažuriranja' ili će, naprotiv, sâm grb postati medij sjećanja na staro pročelje. Restaurirano pročelje (barem na prvoj razini iščitavanja) u svakom slučaju bolje korespondira s generalnim narativom koji se stvara kako o Čazmi tako i u Čazmi, stoga mi se pitanje budućnosti vizualne reprezentacije čini zanimljivim.

Ta vrsta reprezentacije ne završava s gradskim grbom. Naprotiv, više je primjera u kojima crkva preuzima ulogu simbola: grbovi NK Čazma (Slika 23) i čazmanske bojne 105. bjelovarske brigade (Slika 24), plakat za supermaraton Zagreb–Čazma „od kaptola do kaptola“ (Slika 25), logo Turističke zajednice grada Čazme (Slika 22) ili pak logo Centra za kulturu (Slika 21) neki su od primjera uporabe istog motiva. Njima želim pokazati u kojoj mjeri se crkva Sv. Marije Magdalene koristi u institucijama koje imaju veliku važnost za građane, odnosno naglasiti njezinu važnost u stvaranju identiteta grada i građana. Uporaba simbola u tako raznovrsnim domenama, od vojske i sporta do kulture i turizma, dokaz je njegovog iznimnog značenja za zajednicu.

Ako prisutnost arhitektonske baštine u literaturi i način na koji se ona predstavlja uzmemo kao odraz svijesti o njezinoj vrijednosti svakako je korisno, ako ne i neizbježno, napraviti pregled kojim bi se pretpostavljene mijene predstavile, a time poslužile u kontekstualizaciji tih mijena. Naravno, u mnogim slučajevima bilo bi pogrešno na temelju neprisustva pojedine građevine zaključivati o neprepoznavanju njezine vrijednosti, no moguće je komparativno doći do zaključaka koji bi pomogli u prepoznavanju uloge konzervatorskog djelovanja u tvorbi sjećanja. Važno je imati na umu da su tekstovi koji se dotiču povijesti Čazme i župne crkve većim dijelom nastajali izvan konteksta grada i lokalne zajednice, stoga je predstavljeni povijesni i povjesnoumjetnički značaj formiran bez uzimanja u obzir simbolike i vrijednosti koja crkva Sv. Marije Magdalene ima za stanovnike grada. Radije nego apsolutnim dokazom prisustva ili odsustva crkve i njezina značenja u svakodnevi

⁴² Više u KEKEZ 2009.

⁴³ Drugi su primjerice Novi Marof, Našice, Pregrada, Vrlika, Zlatar...

grada Čazme, te izvore treba shvatiti relativno, kao odraz mijena u percepciji grada u očima pojedinaca koji nisu dio zajednice. Vrijednost takvih izvora, međutim, leži u mogućnosti analize narativa kroz dulji vremenski period što nam omogućava uočavanje određenih podudarnosti između konzervatorskih radova i promjene slike grada na široj razini.

Nažalost jedini objavljeni svezak ambiciozno zamišljene knjige *Hrvatske povjesne gradjevine* Emilija Laszowskog ne obuhvaća čazmansku crkvu, kao niti prethodne publikacije s „mjestopisnim i povjesnim opisima“ Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, Ivana Standla i Radoslava Lopašića koji u koje se ugledao (Laszowski 1902:XI-XIII). Postavlja se pitanje bi li crkva kojoj se danas pripisuje iznimna važnost uopće našla mjesto u tom djelu koje je trebalo sadržavati „sve povjesne gradjevine Hrvata“. Očito je njezina povijesna i povjesnoumjetnička vrijednost ostala neprepoznata u njezinoj tadašnjoj barokiziranoj fazi s devetnaestostoljetnim pročeljem. Povijesna važnost Čazme kao jednog od biskupijskih sjedišta, naprotiv, nije bila nepoznata. Brojni sačuvani dokumenti očuvali su u određenoj mjeri sjećanje na taj dio povijesti grada, a o njoj su pisali Ivan Kukuljević-Sakcinski, Ivan Tkalčić i drugi povjesničari. Sjećanje na povijest grada, kao i povijest srednjovjekovne Hrvatske, naročito na relativno kratko, ali zanimljivo razdoblje vlasti biskupa Stjepana II, postojalo je tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća, ali može se argumentirati kako ono nije bilo materijalizirano u građevini koja je jedini većim dijelom sačuvani spomenik tog razdoblja. Crkva se, dakako, spominje u pregledima⁴⁴, no u njima više predstavlja svjedočanstvo kontinuiteta, nego građevinu od iznimne nacionalne važnosti kakvom se danas smatra.

Ulogu crkve u narativu o povijesti Čazme moguće je analizirati i u drugim vrstama tekstova šire rasprostranjenosti od znanstvenih i stručnih prikaza. Štoviše, zbog znatno veće publike, za pretpostaviti je kako je i proskriptivna moć takvih medija veća. Naravno, longitudinalna komparacija ovisi o sličnosti materijala, stoga se kao jedna od mogućnosti nameće komparacija enciklopedijskih i leksikografskih zapisa koji općenito prate slične obrasce.

Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka:

„Trgovište u hrvatskoj, županija Bjelovar-Križevci; na pristranku (114m)

⁴⁴ Primjerice HORVAT, Anđela, Radmila MATEJČIĆ, Kruno PRIJATELJ. 1982. Barok u Hrvatskoj. Zagreb Sveučilišna naklada Liber; FISKović, Igor (ur.). 2011. Dominikanci u Hrvatskoj. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori; ŠKVORČEVIĆ, Antun (ur.). 1995. Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994. Zagreb: Nadbiskupija zagrebačka.

Moslavačke gore, nad vodom Čazmom ili Česmom (k Lonji), 45°45' sjeverne širine. Ima 961 stanovnika, poštu i telegraf, općinsko poglavarstvo, kotorsku oblast, kotarski sud, porezni ured, kotarsku šumariju, imovine općine križevačke, rimokatoličku župu, pučku školu. Čazma je postojala već u vrijeme kraljeva hrvatske krvi. Kad je ugarski kralj Vladislav, brat Zvonimirove udovice Lepe, osnovao 1094. u Zagrebu biskupiju, poklonio joj je, među ostalim, i Čazmu s okolinom. U Čazmi su često boravili zagrebački biskupi, slavonske vojvode i banovi, a katkada se držali i sabori. Tu je bio i zborni kaptol (prepošt i 12 kanonika), što ga je osnovao oko 1230. zagrebački biskup Stjepan II. 1242. poharali su Čazmu Tatari, ali se kasnije opet podigla. 1552 osvojili su je Turci. Čazmanski ili začesanski kaptol sada se nalazi u Varaždinu“ (Stanojević 1926:419-420).

Hrvatska enciklopedija 1942. godine započinje ekstenzivni zapis o Čazmi ovako:

„Čazma, trgovište u Moslavini pokraj rijeke Česme u župi Bilogori. Sjedište je kotarske oblasti i suda, upravne općine i šumarije imovne općine Križevačke, sa 1137 stan. (1931). U mjestu je pilana i ciglana. – Kad je Ladislav oko 1094. osnovao zagrebačku biskupiju, poklonio joj je Čazmu s Dubravom. U Čazmi su često boravili zagrebački biskupi, hercezi i banovi, a držali su se i sabori. G. 1242. opustošili su je Tatari, a 1552. osvojili Turci, koji su je zadržali do kraja 16. st. Godine 1232. osnovan bi u Čazmi zborni kaptol, a iste je godine sagrađena i crkva sv. Magdalene, kasnije župna crkva“ (Ujević 1942:209).

Krležina *Enciklopedija Jugoslavije* (1956:546) i *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (1977:181) u relativno dobro zastupljenom povijesnom pregledu, uključujući Kaptol, Tatare i Tursku okupaciju ne spominje samu crkvu, kao niti *Hrvatski leksikon* (1996:210) u kojemu, moglo bi se reći, primat dan poduzeću Čazmatrans kojemu je dodijeljen zaseban leksikografski zapis. Njima se priključuje i *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* (Karaman 1980:73) jer se, unatoč relativno detaljnom povijesnom prikazu koji uključuje i povijesne građevine, crkva Sv. Magdalene ne spominje.

Veliku promjenu, međutim, možemo zapaziti na prijelazu stoljeća i zapisom *Hrvatske enciklopedije* koja opisuje Čazmu prema uvelike izmijenjenom predlošku. Crkva nije spomenuta kako bi zadovoljila neizbježni kulturno-povijesni pregled, već je, naprotiv, postavljena na dominantno mjesto, do te mjere da je logični povijesni kontekst obrazložen tek u nastavku unosa:

„grad na sjeverozap. obroncima Moslavačke gore, 31 km jugozapadno od Bjelovara; 2785 st. (1991). Leži na 144 m aps. vis., uz rijeku Česmu. Župna crkva sv. Marije Magdalene trobrodna je romaničko-got. crkva s četverokutnim svetištem, transeptom, dvjema kraćim bočnim lađama i dvama bočnim zvonnicima (najveća romanički zasnovana crkva u sjev. Hrvatskoj). [...] Drvna ind., tvornica elektrotehn. Proizvoda, kamenolom. Veliko autotransportno poduzeće (Čazmatrans, osn. 1949)“ (Brozović 2000:658).

Aktualna internetska varijanta *Hrvatske enciklopedije*⁴⁵ dodatno je proširena nabranjem barokne crkvene opreme te detaljnijim osvrtom na povijest Čazmanskoga kaptola.

Leksikon naselja Hrvatske (Feldbauer 2004:120) nakon iscrpnog demografskog pregleda kratki povijesni pregled također započinje spomenom župne crkve sv. Magdalene koju slijede Stjepan II, Čazmanski kaptol i Čazmanski sandžak.

Uočljiva je, dakle, velika promjena u percepciji i ulozi crkve Sv. Marije Magdalene u identitetu grada. Primat kojega danas ima župna crkva, u drugim vremenskim i povijesnim kontekstima u kojemu su nastajali enciklopedijski zapisi, ranije su imale su različite ustanove poput šumarije, ciglane i pilane koje danas više nemaju ulogu u reprezentaciji grada. Argument da je u prethodnim razdobljima, konkretno za vrijeme SFRJ, crkva izostavljena zbog državne ideologije ne objašnjava izostanak spomena crkve jer iste publikacije spominju druge poznate srednjovjekovne crkve i daju njihove povijesne preglede. Činjenica je da je crkva kontinuirano postojala, kao i to da su povijesne okolnosti i važnost Čazmanskog kaptola bile dobro poznate. Sama crkva, međutim, u izdanjima općeg karaktera ili uopće nije bila uključivana ili je spominjana u kontekstu povijesnog razvoja. Naprotiv, u sličnim izdanjima od konca 90-ih godina dominira župna crkva Sv. Marije Magdalene.

O utjecaju konzervatorskih istraživanja svjedoče i drugi izvori. Komparacija dvaju izdanja *Kronika Tome Arhiđakona*, primjerice, pokazuje da se u ranijem izdanju (1977:139) među bilješkama ne okolnosti Kolomanove smrti ne spominju, dok je u novijemu (2003:243) tom događaju posvećena neobično velika bilješka. Ona, štoviše, izravno ukazuje kako je crkva: „[...] po najnovijim istraživanjima, bila je bogato arhitektonski opremljena zato što je imala posebnu namjenu, a to je da bude mauzolej hercega Kolomana, koji je za svoga brata podigao kralj Bela IV.“. Autor komentara bio je upoznat s tada aktualnim istraživanjima te

⁴⁵ <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13212> (zadnji pregled 11.3.2019.)

bismo mogli zaključiti kako je vrijednost otkrića bila dovoljna za uspostavljanje srednjovjekovnog imaginarija i spomen u ograničenom opsegu knjige.

Ipak, izravno povezivanje početaka istraživačko-dokumentarnih radova započetih ranih 1990-ih godina, a potom i sondiranja, skidanja žbuke i sličnih postupaka započetih pred kraj desetljeća s promjenom u prezentaciji crkve i grada, sa sobom nosi opasnost od nekritičkog potvrđivanja vlastitih pretpostavki. Diskurs enciklopedija i novinskih članaka kao i strategije prezentacije grada nastaju u društvenom kontekstu u kojemu je teško razlučiti uzroke od posljedica, zbog čega je i u ovome slučaju potreban oprez. Unatoč određenom preklapanju konzervatorskog djelovanja i preispitivanja vrijednosti crkve Sv. Marije Magdalene, nemoguće je izostaviti aspekt šire društvene, ekonomske i kulturne transformacije koje su se odvijale u istom razdoblju. Njima se može potvrditi, a možda donekle i objasniti zašto su temeljne vrijednosti zamijenjene. Nabrojane proizvodnih pogona, statistike radnih kolektiva, rast broja domaćinstava i sl. zamijenjeni su diskursom koji favorizira evokaciju zlatnog doba na čelu sa „prijelaznom romaničko-gotičkom“ crkvom. Takvu promjenu možemo kontekstualizirati generalnom promjenom paradigme i okretanjem prema elementima kulture, nematerijalnoj i materijalnoj baštini kao nositeljima identiteta. Koji god razlozi bili takvog obrata, nesumnjivo je da su radovi na crkvi neizostavan dio u procesu tvorbe sjećanja.

Zaključak

Zaštita kulturne baštine je kompleksno područje kojim su se, u ne tako davnoj prošlosti, bavili uglavnom profesionalci iz polja konzervatorskog djelovanja. No razmatranje samog pojma baštine, što smatramo baštinom i kako se prema njoj odnosimo, dakle pitanja koja su u kontekstu paradigmatičkih promjena u društvenim znanostima u drugoj polovici dvadesetog stoljeća postala sve aktualnija, postalo je nemoguće bez uključivanja većeg broja aktera iz različitih disciplina, ali i cjelokupnog društva. Polazišna pozicija koju sam zauzeo u ovome radu nadovezuje se na propitivanje uloge različitih aktera uključenih u proces očuvanja arhitektonske baštine.

Povezanost arhitektonske baštine i društva bila je u središtu prvoga dijela rada. Pri tome sam pažnju usmjerio konkretno na aspekt sjećanja i nastojao ispitati mogućnost tvorbe sjećanja konzervatorskim djelovanjem. Naime, u teorijskim razmatranjima, ali i praktičnim studijama materijalne i nematerijalne baštine, sjećanje se izravno ili neizravno očituje kao osnovni motiv istraživanja. Pritom je, međutim, riječ o pogledima koji u većoj mjeri dolaze iz društvenih znanosti – antropologije, sociologije, studija turizma itd. – kojima je inherentna bila reakcija na utjecaj poststrukturalističkih obrata, dok su u manjoj mjeri su zastupljeni u konzervatorskoj teoriji. Dio teorijske analize u prvome dijelu posvećen je upravo razlikama u percepciji baštine kao nositelja (i stvaratelja) društvenog sjećanja između konzervatorstva i antropologije. Iako je generalni pravac paradigmatičkih promjena okrenut u istome smjeru, riječ je ipak o zasebnim procesima. U povijesti i teoriji konzerviranja sjećanje je uglavnom bilo prisutno kao razlog očuvanja baštine, ali do danas je kao dominantno zadržano jednolinijsko shvaćanje baštine kao skupa upisanih sjećanja, ideja i vrijednosti koje se kao takve prenose iz generacije u generaciju. Idealnom zadaćom konzervatora dugo je smatrano očuvanje naslijeđenih vrijednosti odabirom optimalnih, odnosno objektivnih i znanstvenih metoda, no ona više ne nudi dostatan odgovor na zahtjeve očuvanja baštine.

Dok je za konzervatorstvo karakteristična preokupacija materijalnim, kulturna antropologija baštinu primarno smatra vrijednosnim terminom. Neizostavna uloga baštine u stvaranju koherentnog povijesnog narativa nepobitno ukazuje na to da je upravljanje baštinom inherentno politički proces. Počevši od odluke o intervenciji ili pak njezinom izostanku i pridavanju prioriteta nekoj drugoj građevini, do svih drugih odluka tijekom konzervatorskih radova, vrijednosti baštine za društvo se stalno nanovo ispisuju. Antropologija društvenog sjećanja ukazuje na dvije ključne postavke. Dualna priroda sjećanja odnosi se na vremenski raspon na koji se ono odnosi, ali i na njegove karakteristike. Osobno sjećanje relativno

kratkog trajanja od nekoliko generacija razlikuje se od dugotrajnog kulturnog sjećanja ne samo po vremenskoj referenci, nego i povjerenju u sjećanje. Dok je za točnost prvoga potrebna doza provjerljivosti, za drugo je potrebno uvjerenje. Dakle, tvorba sjećanja konzerviranjem odigrava se na nekoliko razina. S jedne strane utječe na osobno sjećanje pojedinaca, no istovremeno se odnosi na kolektivno sjećanje lokalne, ali i šire zajednice. Druga postavka značajna za antropologiju sjećanja jest obrat u percepciji sjećanja od onoga što je formirano i kodificirano u prošlosti prema nečemu što nastaje u trenutku prisjećanja pri čemu se neprestano nanovo ispisuje, ovisno o potrebama i okolnostima u kojima se nalazi pojedinac koji se prisjeća. Navedene postavke bile su instrumentalne za studiju slučaja kojoj je posvećen drugi dio rada i u velikoj mjeri pokazale su se relevantnima.

Analiza tvorbe sjećanja na primjeru crkve Sv. Marije Magdalene potvrdila je neke, iako ne i sve pretpostavke kojima sam započeo istraživanje. Konzervatorskim istraživanjima koja se na crkvi kontinuirano izvode od početka devedesetih godina prošloga stoljeća potvrđena je povijesna i povjesnoumjetnička vrijednost građevine, a recentnim restauratorskim radovima dijelovima građevine vraćen je pretpostavljeni izgled jedne od razvojnih faza koja se smatrala najvrjednijom. Analiza je bila usredotočena upravo na višestruke promjene u društvenom sjećanju izazvane konzervatorskim radovima.

Analiza različitih vrsta materijala potvrdila je postojanje različitih narativnih fokusa diskursa o Čazmi i njezinoj župnoj crkvi, no ukazuje na podudarnost između tijeka konzervatorskih radova i značajnih mijena u percepciji Čazme na lokalnoj i nacionalnoj razini, ali i u autopercepciji građana. Tijekom istraživanja istaknule su se tri glavne skupine aktera uključenih u proces tvorbe sjećanja: pojedini stanovnici, lokalna uprava koja odabire tehnike kojima se predstavlja te stručnjaci uključeni u konzervatorske radove. Službeno predstavljanje Čazme danas se bez iznimke temelji na evokaciji srednjega vijeka u kojemu je grad bio jedno od biskupskih središta, pri čemu je župna crkva materijalni podsjetnik na to zlatno doba. Tvorba kulturnog sjećanja može se izravno povezati s tijekom istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova. Važno je naglasiti, međutim, da naracije kazivača upućuju na novinu tog sjećanja, kao i na to da je ono oblikovano odozgo, vanjskim faktorom. Analiza svakodnevnog, komunikacijskog sjećanja otkrilo je kompleksnost odnosa lokalne zajednice prema baštini. Župna crkva u određenoj mjeri ima funkciju prijepornog mjesta te se iz naracija kazivača ne iščitavaju koherentne teme kao što je slučaj s kulturnim sjećanjem. Iznimka je kontrastiranje starog i novog političkog ustroja i njihovih nositelja. S jedne strane to je bilo poduzeće Čazmatrans, dok je s druge strane to župna crkva. Uspostavljanje novog

naličja crkve na razini komunikacijskog sjećanja predstavlja zamjenu vrijednosnih simbola koja u kontekstu grada sa snažnom pozadinom sudjelovanja u Narodnooslobodilačkoj borbi nije podjednako dobro prihvaćena među članovima zajednice.

Neizbježan zaključak rada jest i kritika nerazumijevanja (ili u svakom slučaju neuvažavanje) fasetizirane naravi arhitektonske baštine, u ovome slučaju kao vektora sjećanja. Moć konzervatora koji u politikama zaštite spomenika predstavljaju utjecaj odozgo prikriva se naglašavanjem prividne objektivnosti, što naposljetku rezultira izostankom kvalitativne analize utjecaja zaštite baštine na pojedince i zajednice. Pritom, međutim, ne želim dati dojam kako je riječ o namjernom prikrivanju. Konzervatori su, dakako, svjesni vlastite pozicije, no razmatranja o vrlo stvarnom, čak i neizbježnom utjecaju na društveno sjećanje redovito izostaje iz službenog diskursa elaborata i konzervatorskih podloga. Smatram da je takvo stanje posljedica neizbježne diskrepancije između teorije i prakse, odnosno inercije zbog koje se nova teorijska shvaćanja ne primjenjuju u mjeri u kojoj se deklarativno cijene. Njihova važnost ne proizlazi iz apsolutnih termina, već iz činjenice da su nastale u korelaciji s općim društvenim promjenama i kao takve mogu ponuditi adekvatan odgovor na pitanje poimanja baštine i značaja njihove zaštite. Primjer konzervatorskih radova na crkvi Sv. Marije Magdalene u Čazmi pokazuje kako njihov domet ne završava u domeni materijalnoga, već se prelijeva na društvo u cijelosti. Moguća posljedica, koja je u određenoj mjeri prisutna i u Čazmi, jest sukob pogleda odozgo i odozdo, s jedne strane imperativa baštinske vrijednosti i želje za prezentacijom grada, a s druge strane sjećanja i mišljenja pojedinaca i lokane zajednice. Analiza društvenog sjećanja i njegova tvorba, smatram, trebali bi biti eksplicitan dio konzervatorskih radova čime bi se pomirili interesi različitih aktera te osiguralo kvalitetnije upravljanje arhitektonskom baštinom.

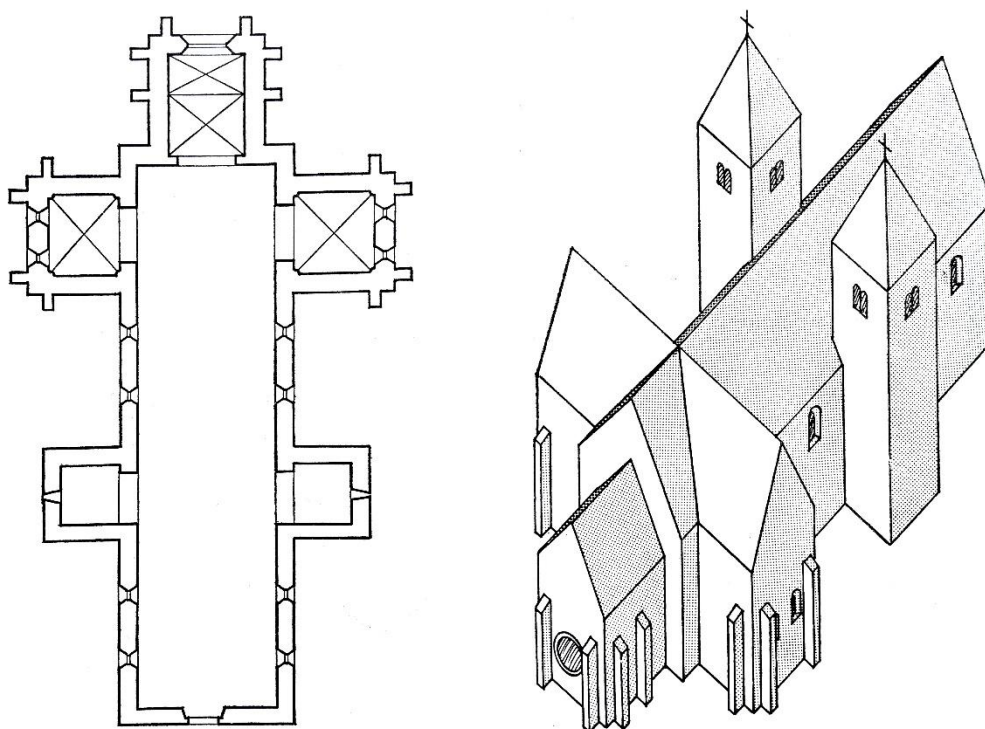
Prilozi

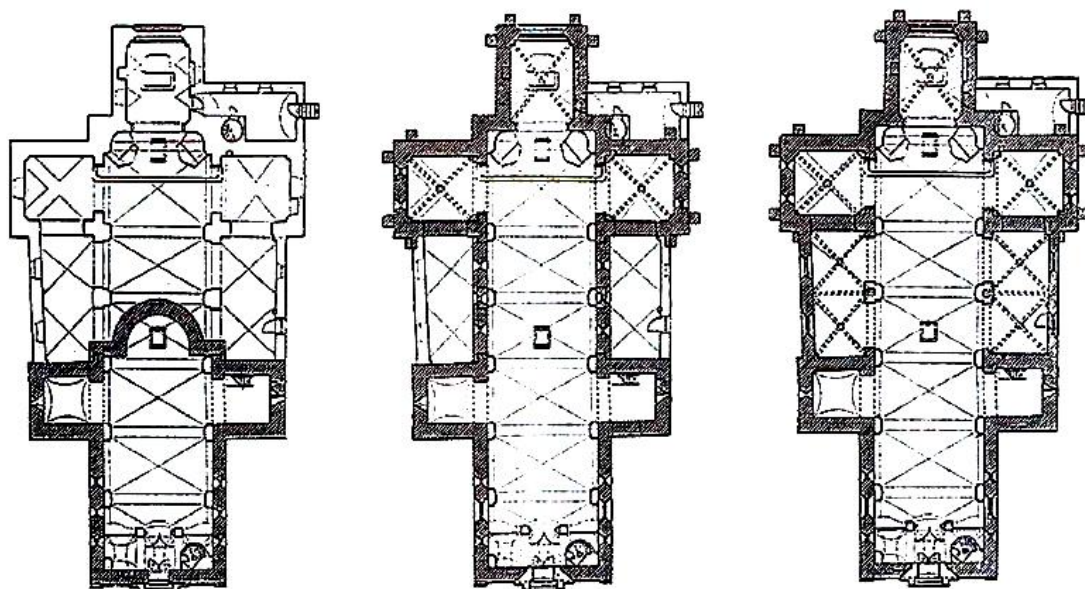
Slika 1. Trg i crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi

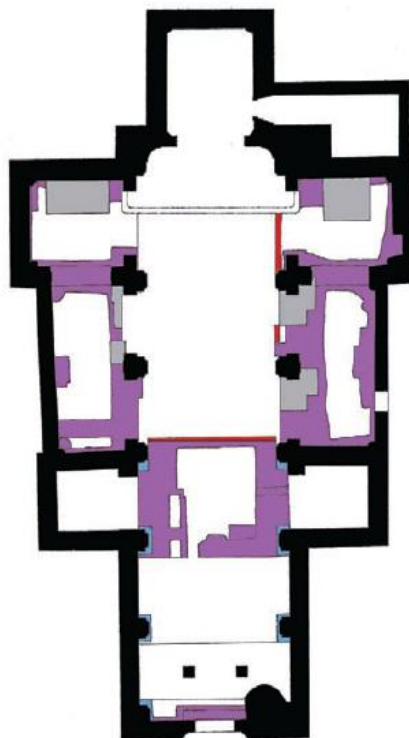
Slika 2. Središte Čazme s poslovnim prostorima i crkvom Sv. Marije Magdalene u pozadini

Slika 3. Rekonstrukcija tlocrta i aksonometrijski prikaz prema Zorislavu Horvatu

Slika 4. Etape izgradnje crkve Sv. Marije Magdalene prema Josipu Stošiću

Slika 5. Rezultati arheoloških istraživanja 2003. i 2005. godine

Slika 6. Orgulje iz crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi

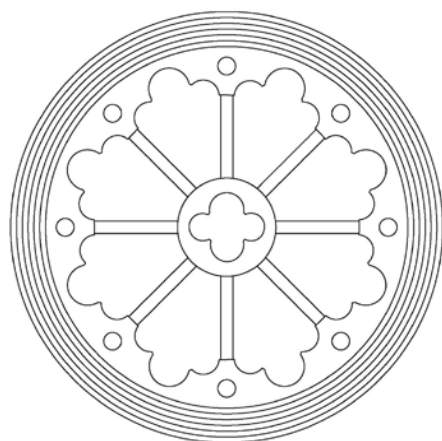
Slika 7. Župna crkva Sv. Marije Magdalene prije restauracije

Slika 8. Zapadno pročelje crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi nakon restauratorskih radova

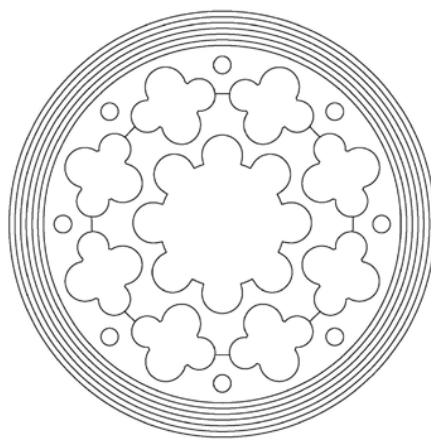

Slika 9. Zapadno pročelje crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi prije restauratorskih radova

0 1 2 3 4 m

Slika 10. Prijedlog rekonstrukcije prema tipu osmokrakog kotača

0 1 2 3 4 m

Slika 11. Prijedlog rekonstrukcije prema tipu rozete iz Bamberga

Slika 12. Detalj zapadnog pročelja crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi prije restauratorskih radova

Slika 13. Detalj zapadnog pročelja crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi nakon restauratorskih radova

Slika 14. Sjeverni transept crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi

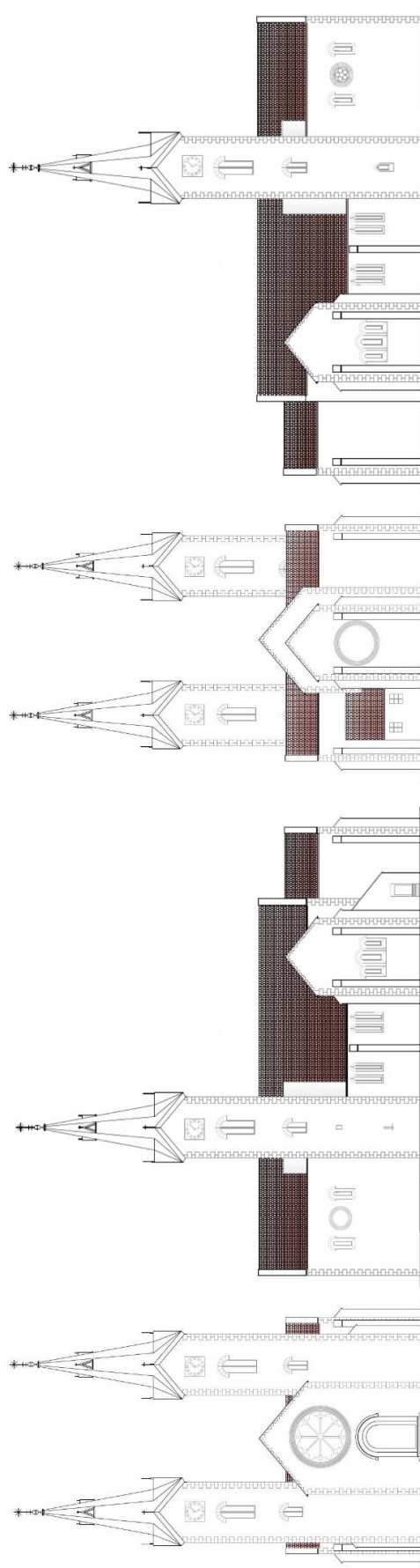
Slika 15. Prozor na južnome zidu glavnog broda

Slika 16. Južno pročelje

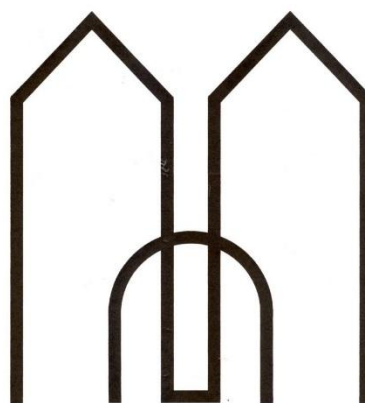
Slika 17. Istočno pročelje

Slika 18. Crkva sv. Marije Magdalene, prijedlog rekonstrukcije zapadnog, južnog, istočnog i sjevernog pročelja. Konzervatorski odjel u Bjelovaru

Slika 20. Grb grada Čazme

CENTAR ZA KULTURU
GRADSKI MUZEJ ČAZMA

Slika 21. Logo Centra za kulturu Gradskog muzeja Čazma

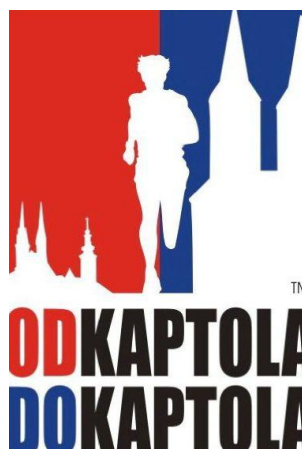
Slika 22. Logo Turističke zajednice grada Čazme

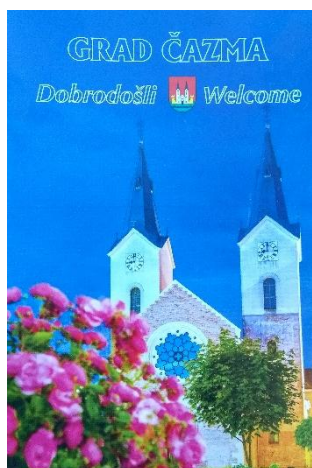
Slika 23. Logo NK Čazma

Slika 24. Obilježje 2. bojne 105. brigade

Slika 25. Vizualni identitet Supermaratona „Od kaptola do kaptola“

Slika 26. Promidžbeni
letak Turističke
zajednice Grada Čazme

Slika 27. Logo iz promidžbenog letka
Turističke zajednice Grada Čazme

Slika 28. Moto alka u Čazmi

Slika 29. Maškare u Čazmi (www.superportal.hr/wp-content/uploads/2019/03/DSCN7754-1024x768.jpg, zadnji pregled 24.4.2019.)

Slika 30. Simboli Čazme: Crkva Sv. Marije Magdalene i autobus Čazmatransa (Čazma 1226.-1996.:115)

Popis literature

- ASSMANN, Aleida. 2008. „Canon and Archive“. *Cultural Memory Studies* (ur. Astrid Erll, Ansgar Nünning). Berlin: Walter de Gruyter.
- ASSMANN, Jan. 1995. „Collective memory and cultural identity“. *New German Critique* 65: 125-133.
- ASSMANN, Jan. 2006[1991]. „Kultura sjećanja“. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. 47-77.
- AZINOVIĆ BEBEK, Ana. 2007. *Župna crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi* [magistarski rad]. Zagreb: Filozofski fakultet.
- BARIČEVIĆ, Doris. 1996. „Barok u crkvi Sv. Marije Magdalene“. *Čazma 1226-1996*. Čazma: Općina Čazma. 61-69.
- BATELJA, Juraj et al. 1995. *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Zagreb: Školska knjiga.
- BILSEL, Can. 2017. „Architecture and the social frameworks of memory. A postscript to Maurice Halbwach's 'Collective memory'“. *International Journal of Architecture & Planning* 5(1): 1-9.
- BRADIĆ, Mihajlo. 1979. *Vodič kroz povijest Čazme*. Čazma: Društvo prijatelja muzeja Čazma.
- BRKLJAČIĆ, Maja, Sandra Prlenda. 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- BROADY, Maurice. 2009. „Social Theory in Architectural Design. U: *People and Buildings* (ur. GUTMAN; Robert). New Brunswick-London: Transaction Publishers.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 2000. *Hrvatska enciklopedija* (Svezak 2). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- BUCKLER, Julie. 2015. „Beyond preservation: post-soviet reconstructions of the Strelna and Tsaritsyno palace parks“. *Revue des études slaves* 86(1/2): 41-59.
- BUTURAC, Josip. 1979. „Iz povijesti Čazmanskog kaptola“. *Čazma u prošlosti i danas*. Čazma. 65-79.
- BUTURAC, Josip. 1996. „Čazmanski kaptol“. *Čazma 1226-1996*. Čazma: Općina Čazma. 9-31.
- CESTELLI GUIDI, Benedetta. 2007. „Aby Warburg and Franz Boas: Two Letters from the Warburg Archive: The Correspondence between Franz Boas and Aby Warburg (1924-1925)“. *RES: Anthropology and Aesthetics* 52(2007): 221-230.
- CEPETIĆ, Maja, Vladimir Peter GOSS. 2010. „A Note on the Rose Window in Čazma and on the Presence of the Royal Workshops in Medieval Slavonia“. *Starohrvatska prosvjeta* 3(37): 183-191.
- CEPETIĆ ROGIĆ, Maja. 2016. *Čazma do 1250. godine. Od posjeda do pomoćnog sjedišta*

- zagrebačkog biskupa. Čazma: Centar za kulturu Čazma, Gradski muzej Čazma.
- CEPETIĆ, Maja. 2016. *Biskupski posjedi Dubrava, Ivanić i Čazma u 12. i 13. stoljeću: teritorijalna organizacija, naselja i spomenici* [doktorski rad]. Zagreb: Filozofski fakultet.
- CERVANTES Y SAAVEDRA, Miguel. 1958 [1605]. *Bistri vitez Don Quijote od Manche*. Zagreb: Naprijed.
- CHATEAUBRIAND, François-René. 2006[1803]. *Génie du christianisme*. Pariz: Chez Migneret]. „O ruinama općenito“. U: ŠPIKIĆ, Marko. 2006. *Anatomija povijesnoga spomenika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- CLIFFORD, James, George MARCUS. 1986. *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- CLIFFORD, James. 1983. „On Ethnographic Authority“. *Representations* 2(1983): 118-146.
- CODY, Jeff, Kecia FONG. 2007. „Built heritage conservation education“. *Built Environment* (1978-) 33(3): 264-274.
- CONNERTON, Paul. 2004[1989]. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- DEHIO, Georg. 1905. *Handbuch der Deutschen Kunstrekmäler*. Berlin: Verlegt bei Ernst Wasmuth A.-G.
- DOBRONIĆ, Lelja. 1991. *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb: Školska knjiga.
- EHAB, Kamel Ahmed. 2015. „What to conserve? Heritage, memory and management of meanings“. *International Journal of Architectural Research* 9(1): 67-76.
- FARRAR, Margaret. 2011. „Amnesia, nostalgia and the politics of place memory“. *Political Research Quarterly* 64(4): 723-735.
- FEILDEN, Bernard. 2003. *Conservation of Historic Buildings*. Oxford: Elsevier Architectural Press.
- FELDBAUER, Božidar. 2004. *Leksikon naselja Hrvatske* (Svezak 1). Zagreb: Mozaik knjiga.
- GLENDINNING, Miles. 2013. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation – Antiquity to Modernity*. London: Routledge.
- GOSS, Vladimir Peter. 2008. „Renesansa 12. stoljeća i Hrvatska“. *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske* (ur. Predrag Marković, Jasenka Gudelj). Zagreb: Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu.
- HAGUE, Cliff, Paul JENKINS. 2005. *Place Identity, Participation and Planning*. London, New York: Routledge.
- HALBWACHS, Maurice. 1980. *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- HORNSTEIN, Shelley. 2011. *Losing site: architecture, memory and place*. Farnham: Ashgate.
- HORVAT, Anđela. 1975. „Novi prilozi romanici srednjovjekovne Slavonije“. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* vol 18-19 br 1 1975: 11-21.

- HORVAT, Zorislav. 1980. „Dominikanska crkva u Čazmi“. *Vijesti muzealaca i konzervatora hrvatske* god 29 br 2: 4-18.
- HORVAT, Zorislav. 1997. „Nove spoznaje o župnim crkvama u Kloštar Ivaniću, Križu i Dubravi“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22-23(1996-1997): 95-110.
- JELINČIĆ, Daniela Angelina. 2012. U: NIKOČEVIĆ, Lidija. 2012. „Kultura ili baština. Problem nematerijalnosti“. 30-33.
- JOKILEHTO, Jukka. 2002. *A history of architectural conservation*. London: Routledge.
- KARAMAN, Igor. 1980. *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb: Školska knjiga.
- KEKEZ, Hrvoje. 2009. *Grbovi gradova u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- KELEMEN, Petra, Nevana ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2012. *Grad kakav bi trebao biti*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- KNOX, Paul. 1982. „The social production of the built environment“. *Ekistics* 49(295): 291-297.
- KRLEŽA, Miroslav. 1956. *Enciklopedija Jugoslavije* (Svezak 2). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- KRULJAC-SEVER, Jadranka, Vjekoslav ŠTRK. 2013. *Crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi*. (promidžbeni letak) Čazma: Turistička zajednica Moslavina – Čazma.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. 1891. *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, Knjižara Dioničke tiskare.
- LARKHAM, Peter. 1999. „Conservation: Experience Outside the Industrialized West“. *Built Environment* 25(3).
- LASZOWSKI, Emilij. 1902. *Hrvatske povjesne gradjevine*. Zagreb: naklada autorova.
- LEACH, Neil. 1997. *Rethinking architecture: a reader in cultural theory*. New York: Routledge/Taylor & Francis.
- LEBURIĆ, Anči et al. 2011. *Diskurzivna analiza: kvalitativni pristup u istraživanju medija*. Split: Redak.
- LEE, Terence. 1972. „The effect of the built environment on human behavior“. *Ekistics* 34(200): 20-24.
- LIPMAN, Alan. 1969. „The architectural belief system and social behaviour“. *The British Journal of Sociology* 20(2): 190-204.
- MAROEVIĆ, Ivo. 2005. „Razine muzealizacije vezane uz kulturnu baštinu“. *Informatica museologica*, 36 (3-4): 44-49.
- MATERO, Frank. 2011. „Being Modern: The Currency of Conservation“. *Architectural conservation in Europe and the Americas: national experiences and practice*. Hoboken. Wiley & Sons.

- MIROŠEVIĆ, Franko (ur.). 1995. *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Zagreb: Školska knjiga.
- MUNASINGHE, Harsha. 2005. „The politics of the past: Constructing a national identity through heritage conservation“. *International Journal of Heritage Studies* 11(3): 251-260.
- MUNOZ VINAS, Salvador. 2005. *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- MURPHY, Kevin D. 2000. *Memory and Modernity: Viollet-le-Duc at Vézelay*. University Park: Penn State University Press.
- NIKOČEVIĆ, Lidija. 2012. „Kultura ili baština. Problem nematerijalnosti“. *Etnološka tribina* 42(35):7-56.
- NORA, Pierre (ur.). 1996. *Realms of Memory: Rethinking the French past*. New York: Columbia University Press.
- PANDURIĆ, Josip, Nino Škrabe. 2001. *Čazma u prošlom mileniju*. Zagreb: Disput.
- PAYNE, Alina A. 1999. „Architectural History and the History of Art: A Suspended Dialogue“. *Journal of the Society of Architectural Historians* 58(3):292-299.
- PLEŠE, Tajana, Ana Azinović Bebek. 2005. „Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi“. *Opuscula Archaeologica* vol 29. 2005: 287-305.
- PLEŠE, Tajana. 2005. „Čazma – crkva Marije Magdalene“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005: 97-98
- POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, FF Press.
- RAVLIĆ, Irena. 2014. Crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi. Povjesnoumjetnički prikaz i konzervatorsko-restauratorski projekt (Diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet.
- RICHMOND, Alison, Alison Bracker. 2009. *Conservation. Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- RIEGL, Alois. 2006. „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak“. U: ŠPIKIĆ, Marko. 2006. *Anatomija povijesnoga spomenika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- ROGERS, Richard. 1988. „Belief in the future is rooted in the memory of the past“. *RSA Journal* 136(5388): 873-884.
- RUSSELL, Nicolas. 2006. „Collective memory before and after Halbwachs“. *The French Review* 79(4): 792-804.
- RUTTEN, Kris, An van. DIENDEREN, Ronald SOETAERT. 2013. The rhetorical turn in contemporary art and ethnography, *Critical Arts* 27(6): 627-640.
- SMITH, Laurajane. 2006. *Uses of heritage*. London: Routledge.
- STANOJEVIĆ, Stanoje. 1926. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvarsko-slovenačka*. Zagreb: Bibliografski zavod.
- STOŠIĆ, Josip. 1991. *Župna crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi – spomenik kulture „0“*

kategorije (elaborat). Zagreb: Institut za povijest umjetnosti

STOŠIĆ, Josip. 2001. „Crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi“. *Čazma u prošlom mileniju*. Zagreb: Disput.

STUBBS, John, Emily GUNZBURGER MAKAS. 2011. *Architectural conservation in Europe and the Americas: national experiences and practice*. Hoboken: Wiley & Sons.

ŠENTIJA, Josip. 1977. *Opća enciklopedija* (Svezak 2). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

ŠIŠIĆ, Ferdo. 2004. *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526*. Split: Marjan tisak.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Sanja POTKONJAK, Tihana RUBIĆ. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, FF press.

ŠLOSEL, Petra. 2015. *Problem očuvanja modernističke arhitekture Zagreba na primjeru nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa Jurja Neidhardta* (diplomski rad). Zagreb: Filozofski fakultet.

ŠOUREK, Danko. 2009. „Pavia – Čazma: primjer sjevernotalijanskih utjecaja na renesansnu umjetnost kontinentalne Hrvatske“. *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 33/2009: 37-46.

ŠPIKIĆ, Marko (ur.). 2006. *Anatomija povijesnog spomenika*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.

ŠTRK, Vjekoslav. 1996. „Pregled kulturne povijesti čazmanskoga kraja“. *Čazma 1226-1996*. Čazma: Općina Čazma. 33-47.

ŠTRK, Vjekoslav. 2001. „Povijesna kronologija Čazme (1094.-1606.)“. *Čazma u prošlom mileniju* (ur. Josip Pandurić, Nino Škrabe). Zagreb: Disput. 21-50.

TKALČIĆ, Ivan Krstitelj. 1874. *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*. Zagreb: Tiskom Karla Albrechta.

TOMA ARHIĐAKON. 2003. *Historia Salonitana*. Split: Književni krug.

TZONIS, Alexander, Liane LEFAIVRE. 1997. *Architecture in Europe: memory and invention since 1968*. London: Thames & Hudson.

UJEVIĆ, Mate (ur.). 1942. *Hrvatska enciklopedija* (svezak IV). Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

VUJIĆ, Antun. 1996. *Hrvatski leksikon* (prvi svezak). Zagreb: Leksikon.

WARNKE, Martin. 2007[1985]. „Predmetna područja povijesti umjetnosti“. *Uvod u povijest umjetnosti* (ur. Hans Belting). Zagreb: Fraktura.

WHYTE, William. 2006. „How Do Buildings Mean? Some issues of interpretation in the history of architecture“. *History and Theory* 45(2): 153-177.

WINTERFELD, Dethard von. 2007[1985]. „Utvrdjivanje predmeta u arhitekturi“. *Uvod u povijest umjetnosti* (ur. Hans Belting). Zagreb: Fraktura.

YATES, Frances Amelia. 2011. *Umijeće pamćenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Dokumentacija

Konzervatorski odjel u Bjelovaru, kutije pod signaturom Z-2309

Internetski izvori

1. Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <http://data.gov.hr/dataset/registar-kulturnih-dobara> (zadnji pristup 20.2.2019.)
2. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=27> (zadnji pristup 13.3.2019.)
3. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6510> (zadnji pristup 2.5.2019.)
4. <https://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/o-nam/eticki-kodeks-hed-a/> (zadnji pristup 13.3.2019.)
5. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=977> (zadnji pristup 10.1.2019.)
6. <http://www.zg-nadbiskupija.hr/nadbiskupija/zagrebacki-nad-biskupi/stjepan-babonic-1225-1247> (zadnji pristup 28.4.2019.)
7. http://www.h-r-z.hr/images/dokumenti/Strateski_plan_2016-18.pdf (zadnji pristup 25.2.2019.)
8. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (zadnji pristup 28.4.2019.)
9. <https://www.icomos.org/en/charters-and-other-doctrinal-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (zadnji pristup 28.4.2019.)
10. <https://www.icomos.org/en/charters-and-other-doctrinal-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam> (zadnji pristup 28.4.2019.)
11. <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (zadnji pristup 28.4.2019.)
12. <https://www.cazma.hr/znamenitosti/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
13. <https://www.cazma.hr/o-cazmi/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
14. <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13212> (zadnji pristup 11.3.2019.)
15. <http://www.tzbbz.hr/turisticka-ponuda/bjelovar/crkva-sv.-marije-magdalene-chazma> (zadnji pristup 11.3.2019.)
16. https://www.wikiwand.com/hr/Crkva_sv._Marije_Magdalene_u_%C4%8Cazmi (zadnji pristup 11.3.2019.)

17. <https://sites.google.com/site/moslavackagora/marije-magdalene> (zadnji pristup 11.3.2019.)
18. <http://www.h-r-z.hr/index.php/aktualno/europska-godina-kulturne-bastine/2877-cazma-zupna-crkva-marije-magdalene> (zadnji pristup 11.3.2019.)
19. <https://www.tz-cazma.hr/cazma/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
20. <http://www.antoniosiber.org/cazma.html> (zadnji pristup 11.3.2019.)
21. <https://marinknezovic.info/2018/01/03/cazma-crkva-sv-marije-magdalene/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
22. https://www.facebook.com/pg/Katolicke.Crkve.U.Hrvatskoj/photos/?tab=album&album_id=410271215734735 (zadnji pristup 11.3.2019.)
23. <http://bjelovarac.hr/najnovije/kulturna-bastina-za-nastavak-obnove-crkve-u-cazmi-odobreno-850-tisuca-kuna/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
24. <https://bus.hr/hrvatska/kulturna-dobra-grada-cazme/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
25. <https://www.webgradnja.hr/clanci/sanacija-crkve-sv-marije-magdalene-u-cazmi/3093/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
26. <https://www.livecamcroatia.com/hr/kamera/cazma-centar> (zadnji pristup 11.3.2019.)
27. <http://www.opcina-kriz.hr/ok/dan-grada-cazme/> (zadnji pristup 11.3.2019.)
28. <https://www.visitmedimurje.com/backend/opsirnije-enduser.asp?id=869> (zadnji pristup 11.3.2019.)

Popis slikovnih priloga

Slika 1. Trg i crkva Sv. Marije Magdalene u Čazmi (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.)	60
Slika 2. Središte Čazme s poslovnim prostorima i crkvom Sv. Marije Magdalene u pozadini (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.).....	60
Slika 3. Rekonstrukcija tlocrta i aksonometrijski prikaz prema Zorislavu Horvatu (Horvat 1980:14).....	61
Slika 4. Etape izgradnje crkve Sv. Marije Magdalene prema Josipu Stošiću	61
Slika 5. Rezultati arheoloških istraživanja 2003. i 2005. godine (Pleše i Azinović Bebek 2005:293)	62
Slika 6. Orgulje iz crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi (Fototeka Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Nino Vranić, 1972.)	62
Slika 7. Župna crkva Sv. Marije Magdalene prije restauracije (Čazma 1226.-1996.: 8).....	63
Slika 8. Zapadno pročelje crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi nakon restauratorskih radova (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.).....	64
Slika 9. Zapadno pročelje crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi prije restauratorskih radova (Dinko Duančić, 25. travnja 2015.).....	65
Slika 10. Prijedlog rekonstrukcije prema tipu osmokrakog kotača (Cepetić i Goss 2010:187)	66
Slika 11. Prijedlog rekonstrukcije prema tipu rozete iz Bamberg (Cepetić i Goss 2010:187)	66
Slika 12. Detalj zapadnog pročelja crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi prije restauratorskih radova (Dinko Duančić, 25. travnja 2015.).....	66
Slika 13. Detalj zapadnog pročelja crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi nakon restauratorskih radova (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.).....	66
Slika 14. Sjeverni transept crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.)	67
Slika 15. Prozor na južnome zidu glavnog broda (Dinko Duančić, 13. siječnja 2019.)	67
Slika 16. Južno pročelje (Dinko Duančić, 14. ožujka 2019.).....	68
Slika 17. Istočno pročelje (Dinko Duančić, 14. ožujka 2019.)	68
Slika 18. Crkva sv. Marije Magdalene, prijedlog rekonstrukcije zapadnog, južnog, istočnog i sjevernog pročelja. Konzervatorski odjel u Bjelovaru	69
Slika 19. Grb grada Čazme	70

Slika 20. Logo Centra za kulturu Gradskog muzeja Čazma	70
Slika 21. Logo Turističke zajednice grada Čazme	70
Slika 22. Logo NK Čazma	70
Slika 23. Obilježje 2. bojne 105. brigade	70
Slika 24. Vizualni identitet Supermaratona „Od kaptola do kaptola“	70
Slika 25. Promidžbeni letak Turističke zajednice Grada Čazme	71
Slika 26. Logo iz promidžbenog letka Turističke zajednice Grada Čazme	71
Slika 27. Moto alka u Čazmi (http://www.tzbbz.hr/images/uploads/1377/motoalka-01.jpg , zadnji pregled 24.4.2019.)	71
Slika 28. Maškare u Čazmi (www.superportal.hr/wp-content/uploads/2019/03/DSCN7754-1024x768.jpg , zadnji pregled 24.4.2019.)	72
Slika 29. Simboli Čazme: Crkva Sv. Marije Magdalene i autobus Čazmatransa (Čazma 1226.-1996.:115)	72

Sažetak / Summary

„Arhitektonska baština i tvorba sjećanja“

Diplomski rad donosi inter- i multidisciplinarnu analizu tvorbe sjećanja na slučaju iz recentne konzervatorske prakse. Etnološka i kulturnoantropološka analiza temelji se na teorijskim postavkama antropologije sjećanja te nastoji razjasniti na koje se sve načine društveno sjećanje ostvaruje kroz arhitektonsku baštinu. Kvalitativna metoda intervjua kombinirana je s diskurzivnom analizom primarnih i sekundarnih pisanih izvora, dokumenata, teorijskih tekstova i srodne građe. Povjesnoumjetnička analiza usredotočena je ponajprije na prepoznavanje povijesnih mijena unutar konzervatorstva i različite načine na koje se struka odnosila prema sjećanju i načinima na koje se ono stvaralo kroz baštinu. Navedene povijesne, narativne i teoretske analize čine prvu cjelinu rada dok se u drugome dijelu razmatra studija slučaja čazmanske župne crkve Svete Marije Magdalene. Tim primjerom nastoji se proučiti na koje se konkretne načine ostvaruju veze arhitekture i sjećanja te sjećanja i konzerviranja. Rad upućuje na višestruki utjecaj konzerviranja i restauriranja prilikom tvorbe sjećanja te poziva na interdisciplinarni pristup kako bi se pomirili pogledi odozdo i odozgo.

Ključne riječi: arhitektonska baština, društveno sjećanje, konzerviranje, politika pamćenja, tvorba sjećanja.

„Built heritage and memory-making. Case studie of the recent conservation practice in Croatia“

This master's thesis provides inter- and multidisciplinary analysis of the memory-making on the case study from recent conservation practice. The anthropological analysis is based on the theoretical assumptions of anthropology of collective memory and tries to identify various ways in which collective memory is realized through architectural heritage. The qualitative method of interviews is combined with discursive analysis of primary and secondary written sources, documents, theoretical texts and related materials. Art-historical analysis focuses primarily on the recognition of historical changes within the conservation discourse and the various ways in which the profession refers to the collective memory and the ways in which it is created through heritage. The aforementioned historical, narrative and theoretical analysis forms the first part of the work, while in the second part is dedicated to the case study of the parish church of St. Mary Magdalene in Čazma. The goal of the case study is to examine the specific ways in which the links between collective memory and both architecture and conservation develop. The research points to the importance and consequences of conservation and restoration in the creation of collective memory and advocates for an interdisciplinary approach in order to reconcile the views from below and from above.

Keywords: built heritage, collective memory, conservation, politics of memory, memory-making.